ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД «МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»
Навчально-науковий інститут психології та соціальних наук
Кафедра психології

Сухенко Валерії Михайлівни
(прізвище, ім´я, по батькові студента в називному відмінку)

Кваліфікаційна робота
на здобуття ступеня магістра

на тему**: «Психологічні особливості міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми»**

Група ТУкн-8-24-М1ПС(2.0здс)
Спеціальність: 053 «Психологія»
Освітня програма: «Психологія»
Рівень вищої освіти: другий (магістерський)

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів, текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Сухенко В. М.
(підпис) **(прізвище та ініціали)**

Науковий керівник
к.п.н. Низовець О.М. _____
(посада, науковий ступінь, вчене звання) **(підпис)**
(прізвище та ініціали)

Київ 2026 р.

ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД «МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»

Навчально-науковий інститут психології та соціальних наук

Кафедра психології

Рівень вищої освіти: другий (магістерський) рівень
Ступінь вищої освіти: магістр
Галузь знань: 05 СОЦІАЛЬНІ ТА ПОВЕДІНКОВІ НАУКИ
Спеціальність: 053 ПСИХОЛОГІЯ
Освітньо-професійна програма: «ПСИХОЛОГІЯ»
Освітня кваліфікація: магістр психології

Завдання
на кваліфікаційну роботу здобувача

Сухенко Валерії Михайлівни
(прізвище, ім'я, по батькові)

1.Тема кваліфікаційної роботи:
Психологічні особливості міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми
Керівник кваліфікаційної роботи
кандидат психологічних наук, доцент
(посада, науковий ступінь, вчене звання)
Низовець Олена Миколаївна
(прізвище, ім'я, по батькові)

2. Термін подання здобувачем кваліфікаційної роботи на попередній захист 08.05.2026 року
3. Вихідні дані до кваліфікаційної роботи (рекомендовані науковим керівником та відповідним методичним забезпеченням (окремі аспекти роботи, обсяги роботи): аналіз основних теоретико-методологічних підходів до вивчення міжособистісного спілкування у сім'ї та особливостей взаємодії у родинах із прийомними дітьми; дослідження соціально-психологічних особливостей розвитку та адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах прийомної сім'ї; визначення ролі емоційної прихильності, довіри, самооцінки, комунікативних навичок і сімейної взаємодії у формуванні ефективного міжособистісного спілкування між прийомними батьками та дітьми; встановлення взаємозв'язку між індивідуально-психологічними особливостями прийомних дітей, їх життєвим досвідом, рівнем адаптованості та характером внутрішньосімейних взаємин; обґрунтування, розроблення та апробація програми психологічного супроводу й оптимізації міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми та оцінка її ефективності.
4. Необхідний графічний та аналітичний матеріал за темою дослідження:
рисунки, таблиці, графіки, формули, розрахунки.

5. Календарний план виконання кваліфікаційної роботи

№ п/п	Назва етапів виконання кваліфікаційної роботи	Строки виконання		Примітки
		Планові	Фактичні	
1	2	3	4	5
	Вступ	12.01.26-22.01.26		
	Розділ 1.	23.01.26-23.02.26		
	Розділ 2.	24.02.26-24.03.26		
	Розділ 3.	25.03.26-25.04.26		
	Висновки	До 05.05.2026		

6. Дата видачі завдання 12.01.2026 р.

Здобувач (ка) _____ Сухенко В. М.
(підпис) (прізвище та ініціали)

Науковий керівник _____ Низовець О.М.
(підпис) (прізвище та ініціали)

АНОТАЦІЯ

Сухенко Валерія Михайлівна. «Психологічні особливості міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми» – Рукопис.

Кваліфікаційна робота на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти Північноукраїнський інститут імені Героїв Крут ПрАТ «ВНЗ «МАУП». Чернігів, 2026.

Актуальність обраної теми зумовлена тим, що в сучасних умовах соціальних трансформацій, зростання кількості кризових явищ у суспільстві та поширення сімейних форм виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, особливої значущості набуває проблема психологічної адаптації прийомних дітей та гармонізації міжособистісного спілкування у прийомних родинах. Сім'я виступає основним середовищем соціалізації дитини, формування її особистості, емоційної стабільності, самооцінки та навичок конструктивної взаємодії з оточенням. Саме тому якість міжособистісного спілкування у прийомній сім'ї має визначальний вплив на успішність адаптації дитини та її подальший особистісний розвиток.

У цьому контексті особливої ваги набуває проблема психологічного супроводу прийомних сімей, формування емоційно безпечного середовища, розвитку довірливого міжособистісного спілкування між прийомними батьками та дітьми, а також підвищення психологічної компетентності прийомних батьків щодо особливостей розвитку й виховання прийомної дитини.

Мета роботи – полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні психологічних особливостей міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми, а також у розробленні й апробації програми психологічного супроводу щодо оптимізації сімейної взаємодії та адаптації прийомних дітей.

Методи дослідження: для досягнення поставленої мети було використано комплекс взаємопов'язаних методів: теоретичні методи — аналіз, синтез, узагальнення та систематизація наукових джерел із проблеми дослідження; емпіричні методи — спостереження, бесіда, анкетування, тестування, психодіагностичні методики («Хто Я», тест Р. Жиля, методика Т. Дембо – С. Рубінштейн, «Автопортрет», «Стандартизоване інтерв'ю»); експериментальні методи — формувальний експеримент із впровадженням тренінгової програми психологічного супроводу; методи обробки даних — кількісний і якісний аналіз результатів, використання критерію Пірсона (χ^2).

Ключові слова: *міжособистісне спілкування, прийомна сім'я, прийомні діти, діти-сироти, адаптація, емоційна прихильність, сімейна взаємодія, самооцінка, особистісна ідентичність, психологічний супровід, соціалізація, тренінгова програма.*

ANNOTATION

Sukhenko Valeriia Mykhailivna. "Psychological Features of Interpersonal Communication in Families with Foster Children" – Manuscript.. "Psychological Features of the Formation of Leadership Qualities in Adolescence" – Manuscript.

Qualification thesis for obtaining the second (Master's) level of higher education. North Ukrainian Institute named after Heroes of Kruty, PJSC "Higher Educational Institution "MAUP". Chernihiv, 2026.

The relevance of the chosen topic is determined by the fact that under modern conditions of social transformation, the growth of crisis phenomena in society, and the expansion of family-based forms of upbringing for orphans and children deprived of parental care, the problem of psychological adaptation of foster children and the harmonization of interpersonal communication within foster families becomes especially significant. The family acts as the main environment for a child's socialization, personality formation, emotional stability, self-esteem, and development of constructive interaction skills with others.

In this context, particular importance is attached to the psychological support of foster families, the creation of an emotionally safe environment, the development of trusting interpersonal communication between foster parents and children, and the improvement of foster parents' psychological competence regarding the peculiarities of development and upbringing of a foster child.

The purpose of the study is to provide a theoretical substantiation and empirical investigation of the psychological features of interpersonal communication in families with foster children, as well as to develop and test a psychological support program aimed at optimizing family interaction and adaptation of foster children.

Research methods: to achieve the research objective, a комплекс of interconnected methods was used: theoretical methods — analysis, synthesis, generalization, and systematization of scientific sources on the research problem; empirical methods — observation, interview, questionnaire survey, testing, and psychodiagnostic techniques ("Who Am I?", René Gilles Test, T. Dembo – S. Rubinstein Self-Esteem Method, "Self-Portrait", "Standardized Interview"); experimental methods — a formative experiment involving the implementation of a psychological support training program; data processing methods — quantitative and qualitative analysis of the obtained results and the use of Pearson's chi-square criterion (χ^2).

Keywords: *interpersonal communication, foster family, foster children, orphans, adaptation, emotional attachment, family interaction, self-esteem, personal identity, psychological support, socialization, training program.*

ЗМІСТ

ВСТУП ……..7

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖОСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ У РОДИНАХ ІЗ ПРИЙОМНИМИ ДІТЬМИ ……...11

1.1 Теоретичні підходи до вивчення міжособистісного спілкування у сім'ї …….11

1.2 Соціально-психологічні особливості взаємодії у родинах із прийомними дітьми ……..20

1.3 Основні чинники формування ефективного міжособистісного спілкування між прийомними батьками та дітьми ……28

Висновки до розділу 1 ……36

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ МІЖОСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ У РОДИНАХ ІЗ ПРИЙОМНИМИ ДІТЬМИ ……..39

2.1 Методи емпіричного дослідження міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми ……39

2.2 Аналіз результатів емпіричного дослідження особливостей міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми …….48

Висновки до розділу 2 …….67

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ОПТИМІЗАЦІЇ МІЖОСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ У РОДИНАХ ІЗ ПРИЙОМНИМИ ДІТЬМИ ……...69

3.1 Психологічний супровід розвитку ефективного міжособистісного спілкування у прийомних родинах ……..69

3.2 Оцінка ефективності психологічних заходів щодо покращення міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми …….79

Висновки до розділу 3 ……96

ВИСНОВКИ ……...98

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ……101

ВСТУП

Актуальність дослідження. Міжособистісне спілкування виступає однією з ключових умов гармонійного психічного розвитку особистості, оскільки саме у сімейному середовищі формуються базові моделі взаємодії, емоційної близькості, довіри та підтримки. Родина забезпечує дитині відчуття безпеки, сприяє розвитку комунікативних навичок, емоційної стабільності та соціалізації. Особливого значення проблема міжособистісного спілкування набуває у прийомних сім'ях, де взаємодія між батьками та дітьми формується в умовах відсутності біологічної спорідненості, попереднього травматичного досвіду дитини та необхідності побудови нових емоційних зв'язків.

У сучасних умовах значна кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, виховуються у різних формах сімейного влаштування, серед яких важливе місце займають прийомні сім'ї. Саме вони покликані забезпечити дитині не лише належні умови проживання й виховання, але й створити сприятливий психологічний клімат для розвитку довірливих міжособистісних взаємин, емоційного контакту та ефективного спілкування. Від характеру комунікації у прийомній родині значною мірою залежить психологічний комфорт дитини, її здатність до соціальної адаптації та особистісного розвитку.

На сьогодні в Україні налічується 70701 тис. дітей, які мають статус дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Із них під опікою та піклуванням перебувають 50408 тис. дітей, у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях виховуються 14102 тис. дітей, а в інтернатних закладах — 6191 тис. дітей. У зв'язку з цим одним із пріоритетних напрямів державної соціальної політики є забезпечення психологічної та соціальної підтримки таких дітей, захист їхніх прав та створення умов для повноцінного розвитку особистості. Особливої уваги потребує проблема формування ефективного міжособистісного спілкування у прийомних родинах, адже саме

комунікативна взаємодія є основою емоційного прийняття дитини та її інтеграції у сімейне середовище.

Слід зазначити, що в Україні спостерігається тенденція до зростання кількості прийомних сімей та інших форм сімейного виховання. За даними Міністерства соціальної політики України, кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які виховуються у різних формах сімейного влаштування (усиновлення, опіка, піклування, прийомна сім'я, патронатна сім'я, дитячий будинок сімейного типу), упродовж 2020–2025 років зросла з 31064 до 75010 осіб. Це актуалізує необхідність дослідження психологічних особливостей взаємодії у прийомних родинах та пошуку ефективних шляхів покращення міжособистісного спілкування між прийомними батьками й дітьми.

Важливість дослідження також зумовлена тим, що більшість прийомних дітей мають складний життєвий досвід, пов'язаний із втратою сімейних зв'язків, емоційною депривацією, дефіцитом підтримки та нестачею стабільних довірливих стосунків. Подібний досвід нерідко ускладнює встановлення відкритої комунікації у новій сім'ї, формування емоційної прив'язаності та взаєморозуміння з прийомними батьками. Водночас саме позитивне міжособистісне спілкування створює основу для психологічного благополуччя дитини, розвитку її самооцінки, емоційної стійкості та соціальної активності.

Проблематика міжособистісного спілкування, сімейних взаємин та психологічного розвитку особистості висвітлюється у працях Е. Еріксона, Т. Лукмана, В. Століна, А. Ліпкіна, М. Боришевського, Н. Холланда, Д. Марсіа, Л. Шнейдер, Р. Фогельсона та інших. Психологічні аспекти соціалізації особистості, сімейної взаємодії та комунікації досліджували Дж. Тернер, П. Гнатенко, Р. Зелінська, К. Коростеліна, В. Зливков, Х. Теджфел, О. Солдатова, Т. Яблонська, О. Кікінежді. Значний внесок у вивчення особливостей виховання дітей у прийомних сім'ях зробили В. Ослон, Н. Лук'яненко, Г. Бевз, О. Співаковська, Т. Мельничук. Проте, незважаючи на

наявність численних досліджень, проблема психологічних особливостей міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми залишається недостатньо вивченою та потребує подальшого наукового аналізу.

Отже, соціальна значущість проблеми, її актуальність та недостатній рівень наукового опрацювання зумовили вибір теми кваліфікаційної роботи: **«Психологічні особливості міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми»**.

Мета дослідження — теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити психологічні особливості міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми.

Об'єкт дослідження — міжособистісне спілкування у прийомній сім'ї.

Предмет дослідження — психологічні особливості міжособистісного спілкування між прийомними батьками та дітьми у прийомних родинах.

Відповідно до мети дослідження було визначено такі **завдання**:

1. Проаналізувати сутність основних теоретичних підходів до дослідження міжособистісного спілкування у сім'ї.
2. Визначити соціально-психологічні особливості взаємодії у родинах із прийомними дітьми.
3. Охарактеризувати основні чинники формування ефективного міжособистісного спілкування у прийомній сім'ї.
4. Емпірично дослідити психологічні особливості міжособистісного спілкування між прийомними батьками та дітьми.
5. Розробити та апробувати психологічні рекомендації щодо оптимізації міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми.

Методи дослідження. Для реалізації поставленої мети та виконання визначених завдань було використано комплекс взаємопов'язаних методів дослідження: теоретичні — аналіз, синтез, систематизація, узагальнення, класифікація та порівняння наукових джерел із проблеми міжособистісного спілкування у прийомних сім'ях; емпіричні — психологічне спостереження, бесіда, анкетування, тестування, констатувальний експеримент з метою

вивчення особливостей міжособистісної взаємодії у родинах із прийомними дітьми; методи кількісної та якісної обробки отриманих емпіричних даних.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося серед прийомних сімей Конотопської області та м. Конотоп у співпраці з Комунальною установою Сумської обласної ради Конотопський дитячий будинок-інтернат та обласним і міським Центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Загальна кількість досліджуваних становила 66 дітей віком від 11 до 15 років, серед яких 32 — прийомні діти та 34 дитини контрольної групи (учні загальноосвітніх закладів освіти).

Теоретичне значення дослідження полягає у комплексному аналізі психологічних особливостей міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми. Зокрема, здійснено аналіз основних підходів до вивчення сімейної комунікації; визначено соціально-психологічні особливості взаємодії у прийомних сім'ях; охарактеризовано чинники, що впливають на ефективність міжособистісного спілкування між прийомними батьками та дітьми; розроблено психологічні рекомендації щодо покращення сімейної взаємодії у прийомних родинах.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його результатів у діяльності Центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді під час соціально-психологічного супроводу прийомних сімей; у роботі психологів, соціальних працівників та педагогів, які здійснюють підтримку дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Матеріали дослідження можуть бути використані у психологічному консультуванні, психодіагностичній та корекційній роботі з прийомними родинами, а також у процесі професійної підготовки майбутніх психологів і фахівців соціальної сфери у закладах вищої освіти.

Структура дослідження. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖОСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ У РОДИНАХ ІЗ ПРИЙОМНИМИ ДІТЬМИ

1.1 Теоретичні підходи до вивчення міжособистісного спілкування у сім'ї

Проблема міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми належить до актуальних напрямів сучасної психологічної науки, оскільки ефективна сімейна взаємодія є важливою умовою гармонійного розвитку особистості дитини, її емоційного благополуччя та успішної соціалізації. Особливої уваги набуває питання формування довірливих взаємин між прийомними батьками та дітьми, адже сімейне спілкування в умовах прийомної родини має власну специфіку, зумовлену попереднім життєвим досвідом дитини, особливостями її емоційного стану та процесом входження у нову сімейну систему.

У сучасній психології міжособистісне спілкування розглядається як складний багаторівневий процес взаємодії людей, що включає обмін інформацією, емоційний контакт, взаємовплив та формування системи міжособистісних стосунків. Саме у сімейному середовищі закладаються основи комунікативної культури особистості, моделі поведінки, способи вираження емоцій та навички побудови взаємин із оточенням.

Аналізуючи історико-теоретичні підходи до дослідження міжособистісного спілкування, варто зазначити, що проблема взаємодії особистості та соціального середовища привертала увагу представників різних наукових галузей — психологів, соціологів, педагогів, фізіологів. У науковому дискурсі комунікація розглядається як необхідна умова розвитку людини та її інтеграції у соціум.

Термін «адаптація» (від латинського *adapto* — «пристосовую») уперше був використаний німецьким фізіологом Аубертом у 1865 році для пояснення

пристосування органів чуття до впливу різноманітних подразників [6]. У подальшому це поняття стало активно застосовуватися у психології та соціальних науках для пояснення процесів взаємодії особистості із соціальним середовищем. Наукове осмислення адаптації пов'язують із працями Ч. Дарвіна, І. Павлова, І. Сеченова та інших дослідників, які вивчали механізми пристосування живих організмів до умов навколишнього середовища.

У психологічному аспекті міжособистісне спілкування нерозривно пов'язане з процесом соціальної адаптації особистості, оскільки саме через комунікацію людина засвоює соціальні норми, формує систему цінностей та набуває досвіду соціальної взаємодії. У загальнобіологічному значенні адаптацію розглядають як сукупність поведінкових, фізіологічних та психологічних особливостей, які забезпечують можливість існування людини у певному середовищі [19]. У фізіології та медицині адаптація трактується як процес звикання організму до нових умов життєдіяльності [36].

Досліджуючи проблему розвитку особистості, науковці по-різному пояснюють сутність соціальної адаптації, проте більшість із них наголошують на активній ролі людини у процесі взаємодії з оточенням. Так, Ж. Піаже розглядав адаптацію через взаємозв'язок двох процесів — акомодації та асиміляції [26, с. 91]. Акомодація передбачає пристосування людини до вимог середовища, тоді як асиміляція полягає у перетворенні навколишньої дійсності відповідно до власного досвіду та уявлень особистості. Подібний підхід є важливим для розуміння особливостей спілкування у прийомній сім'ї, де як дитина, так і батьки проходять процес взаємного пристосування та формування нової системи міжособистісних взаємин.

Особливий підхід до вивчення взаємодії людини із соціальним середовищем представлений у працях У. Джемса, який досліджував трансперсональний досвід особистості. Учений наголошував, що межі між внутрішнім світом людини та соціальним оточенням є умовними, а процес взаємодії значною мірою залежить від особливостей свідомості особистості та

її здатності вибірково реагувати на події навколишнього середовища [41, с. 94]. У контексті міжособистісного спілкування це свідчить про важливість індивідуального досвіду дитини та її емоційного сприйняття сімейної взаємодії.

Вагомого значення у дослідженні міжособистісного спілкування набуває проблема чинників соціальної адаптації особистості. Н. Шафажинська та Н. Кузнєцова виокремлюють низку факторів, що впливають на процес входження людини у нове соціальне середовище: соціально-психологічні, психологічні, особистісні та індивідуальні [32, С. 19–21]. До них належать мотивація особистості, рівень розвитку самосвідомості, уміння саморегуляції, особливості темпераменту, комунікативні здібності, рівень тривожності та інші індивідуально-психологічні характеристики. У прийомній сім'ї саме ці чинники значною мірою визначають успішність встановлення емоційного контакту між батьками та дитиною.

Окрему увагу науковці приділяють механізмам соціальної адаптації та міжособистісної взаємодії. Представники психологічної науки — Л. Виготський, М. Бернштейн, О. Леонтьєв, В. Петровський — розглядали адаптацію як складний процес взаємодії особистості із соціальним середовищем. Зокрема, Л. Виготський і В. Петровський наголошували на важливості самосвідомості, усвідомлення власної індивідуальності та уявлень про майбутнє як механізмів соціальної взаємодії особистості.

М. Бернштейн та О. Леонтьєв підкреслювали цілісний характер механізмів соціальної адаптації, які виявляються на різних рівнях діяльності людини. На думку Г. Тарда, важливим механізмом соціальної взаємодії є наслідування, тоді як Ю. Бронфенбренер визначав провідним чинником адаптації взаємну акомодацію між особистістю та середовищем її розвитку [18].

Деякі дослідники центральним механізмом соціальної адаптації та міжособистісного спілкування вважають ідентифікацію — процес уподібнення себе іншій людині, засвоєння моделей її поведінки та системи

цінностей. Ідентифікація може проявлятися через наслідування, свідоме прийняття норм поведінки або інтроєкцію, що передбачає внутрішнє засвоєння соціального досвіду. У родинах із прийомними дітьми цей механізм відіграє особливо важливу роль, оскільки через емоційний контакт та спільну діяльність дитина поступово переймає нові моделі сімейної взаємодії та формує навички конструктивного міжособистісного спілкування.

Якщо рівень імітації розглядається як один із перших способів пізнання соціальної реальності та формування образу іншої людини на ранніх етапах розвитку особистості, то свідоме засвоєння соціальних норм безпосередньо пов’язується з процесом соціалізації та міжособистісної взаємодії людини. На стадії інтроєкції особистість поступово переймає цінності, моделі поведінки й способи комунікації, які існують у найближчому соціальному оточенні. Як зазначається у наукових джерелах, «на рівні інтроєкції індивід не відрізняє власні та невласні уявлення, актуалізація ідентифікації забезпечує активне перетворення навчального середовища та власного Я, що сприяє досягненню гармонійності та рівноваги» [5, С. 38–41]. У контексті прийомної сім’ї це проявляється через поступове засвоєння дитиною нових сімейних ролей, норм спілкування та емоційних моделей взаємодії.

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить про існування різноманітних підходів до трактування процесу соціальної адаптації особистості та її міжособистісного спілкування. Особливого значення набуває психоаналітичний напрям, у межах якого проблема адаптації розглядається через дослідження внутрішньоособистісних конфліктів і захисних механізмів психіки. Представниками цього підходу є А. Адлер, З. Фрейд, Х. Хартман та інші дослідники.

Х. Хартман, продовжуючи ідеї А. Фрейда, підкреслював, що інтерес до проблеми адаптації посилився у зв’язку з розвитком психології «Я» та зростанням уваги до особистості й особливостей її пристосування до зовнішньої реальності [10, с. 89]. Учений зазначав, що адаптація включає не лише процеси, пов’язані з конфліктами, а й ті, які відбуваються у вільній від

внутрішніх суперечностей сфері особистості. Значну роль у цьому процесі відіграють захисні механізми психіки, які допомагають людині підтримувати психологічну рівновагу у взаємодії з навколишнім середовищем.

Сучасні представники психоаналітичного напряму, спираючись на ідеї З. Фрейда, виокремлюють два основних види адаптації: аллопластичну та аутопластичну. Аллопластична адаптація передбачає зміну зовнішнього середовища відповідно до потреб людини, тоді як аутопластична адаптація полягає у внутрішніх змінах особистості, завдяки яким вона пристосовується до нових умов життя. Окрім цього, Х. Хартман виокремлював ще один важливий аспект — пошук людиною такого середовища, яке є найбільш сприятливим для її розвитку та психологічного комфорту [15].

У межах психоаналітичного підходу процес адаптації описується через взаємозв'язок категорій «конфлікт — тривога — захисні реакції». А. Адлер розглядав пристосування як прагнення людини компенсувати власні недоліки та досягти психологічної рівноваги. Е. Еріксон, своєю чергою, трактував адаптацію як процес подолання суперечностей між особистістю та середовищем, результатом якого може стати як конфлікт, так і гармонійна взаємодія [38]. Науковець наголошував, що позитивний результат адаптації можливий за умови готовності не лише особистості, а й соціального середовища до співпраці та взаємного прийняття. Подібний підхід є особливо важливим для розуміння специфіки міжособистісного спілкування у прийомних сім'ях, де процес налагодження взаємин потребує активності й емоційної відкритості з боку всіх членів родини.

Проблему інтеграції особистості у соціальне середовище досліджував також Е. Фромм, який виокремив статичну та динамічну адаптацію. Статична адаптація, на думку вченого, не спричиняє глибоких змін особистості, тоді як динамічна адаптація супроводжується формуванням нових рис характеру, мотивацій та моделей поведінки [55, с. 56]. У контексті прийомної сім'ї саме динамічна адаптація сприяє розвитку нових форм сімейної взаємодії та міжособистісного спілкування.

Психодинамічний підхід акцентує увагу на тому, що у процесі адаптації виникають нові внутрішньоособистісні утворення, які забезпечують розвиток людини. Водночас важливу роль відіграє і саме соціальне середовище, яке має бути психологічно готовим до прийняття особистості та встановлення конструктивної взаємодії. Таким чином, ефективне міжособистісне спілкування у прийомній родині залежить не лише від особливостей дитини, а й від готовності прийомних батьків до емоційного контакту, підтримки та співробітництва.

Вагомий внесок у дослідження адаптації особистості зробив гуманістичний напрям психології, представниками якого є А. Маслоу та К. Роджерс. На відміну від психоаналітичного підходу, гуманістична психологія розглядає адаптацію не як боротьбу з внутрішніми конфліктами, а як процес гармонійної взаємодії особистості із соціальним середовищем. Основним показником адаптованості вважається рівень інтеграції людини у систему міжособистісних взаємин та її здатність до самореалізації.

На думку А. Маслоу, конструктивна поведінка особистості формується під впливом соціальних вимог, чіткої мотивації та усвідомлення власних цілей. Водночас неконструктивні реакції пов’язані з прагненням уникнути негативних переживань без реального вирішення проблеми. До таких реакцій науковець відносив агресію, регресію та фіксацію [55, с. 57]. У сімейному спілкуванні подібні прояви можуть ускладнювати встановлення довірливих взаємин між прийомними батьками та дитиною.

Згідно з концепцією К. Роджерса, адаптація особистості пов’язана з досягненням відповідності між реальним досвідом людини та її уявленням про себе [67, с. 51]. Психологічно адаптована людина здатна до саморозвитку, відкритого емоційного спілкування та повноцінної реалізації власного потенціалу. Натомість невідповідність між Я-концепцією та життєвим досвідом може спричиняти емоційну нестабільність, високий рівень тривожності та труднощі у міжособистісній взаємодії.

У когнітивній психології процес адаптації пояснюється через подолання когнітивного дисонансу. Якщо людина стикається з інформацією, яка суперечить її попереднім уявленням або переконанням, виникає стан психологічного дискомфорту, що стимулює пошук шляхів відновлення внутрішньої рівноваги [36, с. 12]. У процесі міжособистісного спілкування в прийомній сім'ї подібні ситуації можуть виникати через різницю в життєвому досвіді, очікуваннях та способах емоційного реагування членів родини. Саме тому важливою умовою гармонійної взаємодії є формування атмосфери довіри, підтримки та взаєморозуміння.

На думку представників когнітивної психології, прагнення людини подолати або зменшити когнітивний дисонанс може реалізовуватися кількома способами. Особистість може намагатися заперечити або переосмислити отриману інформацію, змінити власні установки й погляди, а також здійснювати пошук додаткових відомостей для узгодження нової інформації з уже сформованими переконаннями [63, с. 19]. У контексті міжособистісного спілкування у прийомній сім'ї подібні процеси мають особливе значення, оскільки як дитина, так і прийомні батьки часто стикаються з необхідністю переосмислення власного досвіду, очікувань та моделей сімейної взаємодії.

Помітне поширення у зарубіжній психології отримав необіхевіористичний підхід до розуміння адаптації. Представники цього напряму — Б. Скінер, Р. Хенкі та інші — трактували адаптацію як стан гармонійної відповідності між потребами особистості та вимогами соціального середовища. Водночас адаптація розглядалася і як процес досягнення такого стану [43, с. 83]. Науковці визначали пристосування як результат змін у поведінці, соціальних взаєминах та культурних нормах під впливом зовнішніх факторів.

Представники інтеракціоністського підходу, зокрема Л. Філіпс і Т. Шибутані, розглядали адаптацію як систему організованих способів поведінки, які допомагають людині ефективно взаємодіяти із соціальним середовищем та долати життєві труднощі. На їхню думку, особистість можна

вважати адаптованою лише тоді, коли вона не лише засвоює соціальні норми, а й здатна усвідомлено приймати рішення, брати на себе відповідальність та досягати поставлених цілей. У процесі адаптації людина поступово пристосовується до вимог конкретної ситуації та особливостей соціального оточення.

У межах інтеракціоністської концепції адаптивність проявляється у двох основних формах: по-перше, у здатності приймати та ефективно реалізовувати соціальні очікування відповідно до власних переконань; по-друге, у гнучкості поведінки та вмінні реагувати на нові чи потенційно складні ситуації [64, С. 87–93]. Для прийомної сім'ї це означає необхідність розвитку в усіх членів родини навичок емоційної гнучкості, толерантності та здатності до конструктивного вирішення конфліктів.

Важливою особливістю інтеракціоністського підходу є розмежування понять «адаптація» (*adaptation*) і «пристосування» (*adjustment*). Якщо пристосування пов'язується з реакцією людини на конкретні життєві обставини, то адаптація трактується як більш стійка система способів поведінки, яка формується у процесі повторюваних ситуацій та забезпечує здатність особистості ефективно долати типові труднощі [8, С. 94–101]. Такий підхід дозволяє розмежовувати ситуативну адаптацію та загальну адаптованість особистості до соціального середовища.

Значний інтерес для психологічної науки становлять також дослідження соціальної адаптації особистості у різних вікових та соціальних групах. Проблеми адаптації школярів досліджували Л. Виготський, В. Добрейцер, І. Аршавський, І. Жадан, М. Логінова [15]. Особливості адаптації студентської молоді та випускників професійно-технічних закладів освіти вивчали В. Орлов і В. Синявський [54]. А. Віноградова аналізувала процес пристосування студентів молодших курсів до навчання у закладах вищої освіти під час вивчення математичних та природничих дисциплін [68].

Отже, аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить про існування різних наукових підходів до трактування процесу адаптації особистості та її

міжособистісної взаємодії. У межах кожного напряму адаптація розглядається по-різному: як процес чи результат пристосування людини до соціального середовища; як спосіб подолання внутрішніх суперечностей; як рівень гармонізації взаємодії особистості та соціуму; як форма інтеграції у систему міжособистісних відносин. Незважаючи на відмінності у підходах, більшість дослідників погоджуються з тим, що процес адаптації передбачає активну взаємодію особистості із соціальним середовищем, виникає в умовах певного дисбалансу чи невідповідності та спрямований на досягнення психологічної рівноваги й ефективної соціальної взаємодії.

У контексті проблеми міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми це дозволяє розглядати адаптацію як складний двосторонній процес формування нових емоційних зв'язків, комунікативних моделей та психологічної готовності членів сім'ї до взаєморозуміння, підтримки й співпраці.

Отже, аналіз наукових підходів до вивчення міжособистісного спілкування та соціальної адаптації особистості засвідчив, що проблема взаємодії людини із соціальним середовищем є багатогранною та розглядається представниками різних психологічних напрямів. У межах психоаналітичного, гуманістичного, когнітивного, біхевіористичного та інтеракціоністського підходів адаптація трактується як процес встановлення рівноваги між особистістю та соціальним середовищем, подолання внутрішніх суперечностей, формування ефективної поведінки та розвитку конструктивної міжособистісної взаємодії.

Установлено, що міжособистісне спілкування є важливим механізмом соціалізації особистості, засобом формування емоційних зв'язків, системи цінностей та моделей поведінки. Особливого значення комунікативна взаємодія набуває у прийомній сім'ї, де процес побудови довірливих взаємин між батьками та дитиною супроводжується взаємною адаптацією, емоційним прийняттям та необхідністю подолання психологічних труднощів.

На основі аналізу наукової літератури визначено, що успішність міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми залежить від багатьох чинників: індивідуально-психологічних особливостей членів сім'ї, рівня розвитку комунікативних навичок, емоційної зрілості, здатності до емпатії, підтримки та співробітництва. Водночас ефективна сімейна взаємодія сприяє психологічному благополуччю дитини, формуванню почуття безпеки, довіри та успішній інтеграції у нове соціальне середовище.

Таким чином, теоретичний аналіз проблеми дозволяє розглядати міжособистісне спілкування у прийомній сім'ї як складний психологічний процес, що поєднує емоційний, поведінковий та соціальний компоненти й потребує цілеспрямованої психологічної підтримки та розвитку.

1.2 Соціально-психологічні особливості взаємодії у родинах із прийомними дітьми

Проблема сирітства є одним із найбільш складних соціально-психологічних явищ сучасного суспільства. Її актуальність зумовлена не лише зростанням кількості дітей, позбавлених батьківського піклування, а й необхідністю створення сприятливих умов для їх повноцінного психологічного розвитку та успішної інтеграції у сімейне середовище. Сирітство пов'язується із ситуацією, коли дитина через різні життєві обставини тимчасово або постійно залишається без належної батьківської турботи та підтримки. До цієї категорії належать як діти, батьки яких померли, так і ті, хто залишився без піклування внаслідок позбавлення батьківських прав, визнання батьків недієздатними чи безвісно відсутніми [20, с. 46].

Основними причинами виникнення соціального сирітства дослідники визначають соціально-економічні, морально-етичні, психологічні та медичні фактори. Серед них — безробіття, складні матеріальні умови життя, асоціальний спосіб життя батьків, алкогольна чи наркотична залежність, жорстоке поводження з дітьми, сімейні конфлікти, раннє материнство, а також

хронічні захворювання батьків, які унеможливлюють виконання ними батьківських функцій [12, С. 133–136]. Усі ці чинники негативно впливають на психоемоційний стан дитини та значною мірою визначають особливості її подальшої міжособистісної взаємодії.

У сучасних умовах збільшується кількість дітей із невизначеним соціальним статусом, які фактично залишаються без належного батьківського піклування. До таких належать бездоглядні діти, вихованці інтернатних закладів, а також діти, чиї батьки формально не позбавлені батьківських прав, але не беруть участі у їх вихованні та житті. Подібні обставини формують у дитини почуття емоційної покинутості, недовіру до дорослих та труднощі у побудові міжособистісних стосунків.

Дослідження К. Флейк-Хобсон і Б. Робінсона доводять, що психічний та особистісний розвиток дітей, які залишилися без батьківського піклування, значно відрізняється від розвитку дітей, які виховуються у біологічних сім’ях [21, с. 32]. У таких дітей часто спостерігаються уповільнений психічний розвиток, труднощі емоційного реагування, недостатній рівень саморегуляції поведінки, обмеженість комунікативних навичок, а також проблеми у сфері соціальної взаємодії.

Аналіз психолого-педагогічної літератури дозволяє виокремити низку факторів, які негативно впливають на формування міжособистісного спілкування у дітей, що виховуються поза сім’єю. До них належать: відчуття соціальної покинутості та непотрібності; наявність психоемоційних і поведінкових порушень; дефіцит емоційного контакту з дорослими; обмеження соціальної активності; недостатні можливості для реалізації власного досвіду та самостійності; жорстка регламентація життя у закладах інтернатного типу; обмежене коло моделей для наслідування; ізольованість від реального соціального середовища [18, С. 58–60].

Незважаючи на те, що діти, які перебувають у державних закладах опіки, забезпечені базовими матеріальними потребами, вони часто позбавлені найважливішого — емоційної близькості, підтримки та сімейного тепла.

Відсутність постійного емоційного контакту з близькими людьми призводить до різних форм депривації — емоційної, соціальної, моральної, материнської та патернальної [6, С. 56–63]. Саме ці фактори значною мірою впливають на труднощі у формуванні довірливих взаємин та навичок ефективного міжособистісного спілкування.

Особливо негативно на психологічному стані дитини позначається тривале перебування у закритому комунікативному просторі. Відсутність власного особистісного простору, емоційна ізоляція, жорсткі правила поведінки, можливі прояви насильства або байдужості з боку оточення формують у дитини почуття невпевненості, емоційної нестабільності та власної неповноцінності [9, С. 94–101]. Дефіцит сімейного спілкування та підтримки з боку значущих дорослих особливо гостро переживається дітьми з порушеннями розвитку чи емоційними труднощами.

Порушення особистісного розвитку дітей, позбавлених батьківського піклування, виникають під впливом двох основних груп несприятливих соціально-психологічних чинників. Перша група пов’язана з негативним досвідом життя у біологічній сім’ї: жорстоким поводженням, бездоглядністю, соціальною занедбаністю, асоціальним способом життя батьків. Друга група зумовлена особливостями виховання у закладах інтернатного типу: дефіцитом повноцінного спілкування з дорослими, ізоляцією від соціального середовища, звуженим колом соціальних контактів та надмірною регламентацією життя [32, С. 19–21].

Недостатність позитивного досвіду взаємодії з дорослими суттєво впливає і на особливості спілкування дітей-сиріт з однолітками. Такі діти нерідко виявляють труднощі у встановленні емоційного контакту, не завжди здатні адекватно реагувати на почуття інших, часто сприймають оточення як конкурентне середовище. Унаслідок цього можуть виникати конфлікти, агресивні реакції або соціальна замкнутість.

Дослідники також звертають увагу на те, що вихованці інтернатних закладів часто живуть переважно теперішнім моментом, мають обмежене

уявлення про майбутнє, труднощі у формуванні життєвих цілей та перспектив [22, С. 156–161]. Їхні потреби здебільшого пов’язані із задоволенням базових життєвих потреб та дотриманням установлених правил поведінки.

Усе це визначає специфіку міжособистісного спілкування дітей у прийомних сім’ях. Потрапляючи у нове сімейне середовище, дитина нерідко стикається із труднощами у формуванні довіри, відкритого емоційного контакту та прийняття нових моделей взаємодії. Саме тому психологічний клімат у прийомній родині, рівень підтримки, емоційної чутливості та готовності до співпраці з боку прийомних батьків мають вирішальне значення для розвитку гармонійних міжособистісних стосунків та успішної соціалізації дитини.

Загалом виховання дитини в умовах інтернатного закладу суттєво впливає на її емоційний, інтелектуальний, мовленнєвий та фізичний розвиток. У більшості випадків у таких дітей спостерігаються труднощі у спілкуванні, поведінкові порушення, звуження соціального досвіду та проблеми особистісного становлення. Дослідники зазначають, що перебування у закритому соціальному просторі негативно позначається на процесах соціалізації та адаптації до нових життєвих умов [27, С. 11–12]. Діти тривалий час перебувають у середовищі з обмеженим колом спілкування, дефіцитом емоційної уваги та недостатньою кількістю сенсорних і соціальних стимулів. Усе це значно звужує їх життєвий простір та ускладнює формування навичок ефективної міжособистісної взаємодії.

Особливе занепокоєння викликають труднощі соціальної адаптації випускників інтернатних закладів після виходу у самостійне життя. Завершення перебування у закладі інтернатного типу часто супроводжується кризовими переживаннями, пов’язаними з відсутністю необхідного соціального досвіду, труднощами професійного самовизначення, побудови сімейних стосунків та налагодження міжособистісних контактів. Частина дітей-сиріт стикається із проблемами соціальної ізоляції, безробіття чи навіть правопорушень [9].

Водночас дослідження В. Зарецького свідчать про те, що перебування дитини в інтернатному закладі може мати й окремі позитивні аспекти. На думку науковця, у таких умовах дитина перебуває під наглядом, отримує базову безпеку та підтримку з боку фахівців, що іноді сприяє покращенню умов її життя [18, С. 58–60]. Проте навіть за наявності матеріального забезпечення інтернатне виховання не здатне повною мірою компенсувати дефіцит емоційного контакту та сімейного спілкування.

А. Архипова підкреслює, що діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які виховувалися в інтернатних закладах, значно менш пристосовані до самостійного життя, ніж діти, які зростали у сімейному середовищі. Це пояснюється тим, що сім'я створює ширші можливості для розвитку соціального досвіду, формування навичок спілкування та побутової самостійності [2, с. 28]. Саме через повсякденну взаємодію у родині дитина засвоює моделі поведінки, норми комунікації та вчиться будувати міжособистісні стосунки.

Дослідження А. Беляєвої також підтверджують, що вихованці інтернатних установ недостатньо підготовлені до самостійного побутового життя. Незважаючи на спроби педагогів розширити соціальний досвід дітей через екскурсії, прогулянки та знайомство із соціальними установами, діти-сироти все ж гірше орієнтуються у соціально-побутових питаннях, ніж їхні однолітки, які виховуються у родинах [10, с. 85].

Наукові праці Г. Хархан свідчать про наявність труднощів у формуванні практичних життєвих навичок, сімейних почуттів, комунікативних умінь та здатності адекватно оцінювати життєві ситуації у дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [33, С. 16–18.]. Особливо це стосується розвитку самостійності, навичок самообслуговування та соціальної відповідальності.

В. Мухіна зазначає, що поширене уявлення про більшу самостійність вихованців інтернатів є доволі умовним. Дійсно, такі діти змушені змалку самостійно дбати про себе та дотримуватися чітко регламентованого режиму,

однак це не означає їхньої повноцінної адаптованості до реального життя [24, с. 35]. Повторюваність однакових дій і сувора організація побуту формують лише стереотипні моделі поведінки, але не сприяють розвитку гнучких механізмів адаптації та міжособистісної взаємодії.

Багато дослідників наголошують, що найбільш помітні порушення особистісного розвитку дітей-сиріт проявляються саме у сфері соціальної взаємодії. У таких дітей формується специфічний тип спілкування з дорослими та однолітками, який характеризується невпевненістю у собі, труднощами встановлення емоційного контакту, неадекватною самооцінкою, емоційною напруженістю та підвищеним рівнем агресивності [28, С. 136–137].

Суттєві труднощі у процесі формування міжособистісного спілкування у прийомній сім'ї пов'язані зі специфікою попереднього досвіду взаємодії дітей-сиріт із дорослими. У вихованців інтернатних закладів часто спостерігається надмірна потреба у схваленні з боку дорослих, прагнення привернути до себе увагу будь-якими способами, емоційна залежність від оцінки значущих осіб. Водночас вони можуть проявляти агресивність, образливість або недовіру навіть у відповідь на незначні зауваження [31, с. 6]. Подібна суперечливість поведінки пояснюється незадоволеною потребою в емоційному контакті та недостатнім досвідом конструктивного сімейного спілкування.

Психологічні дослідження інтелектуального розвитку дітей-сиріт свідчать, що рівень розвитку пам'яті, уваги та мислення у більшості випадків не має значних відхилень від вікової норми. Однак у таких дітей часто спостерігається недостатньо сформована картина світу, ситуативність мислення, труднощі у вирішенні завдань, які потребують творчого підходу та внутрішнього аналізу [9, с. 124]. Основними причинами цього науковці вважають негативний вплив соціального середовища, порушення емоційного розвитку та дефіцит якісного спілкування з дорослими [3, с. 56].

Таким чином, соціально-психологічні особливості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, суттєво впливають на характер їх

міжособистісного спілкування у прийомній сім'ї. Наявність емоційної депривації, труднощів соціальної взаємодії та недостатнього досвіду сімейного спілкування зумовлюють потребу у створенні сприятливого психологічного клімату, емоційної підтримки та формуванні довірливих взаємин між прийомними батьками та дітьми.

Слід зазначити, що для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, характерними є труднощі у сфері міжособистісного спілкування та соціальної взаємодії. У багатьох із них спостерігається невміння будувати конструктивні стосунки з іншими людьми, недостатній рівень комунікативних навичок, невпевненість у собі, почуття меншовартості та соціальної відчуженості. Крім того, таким дітям часто притаманні підвищена агресивність, емоційна нестабільність, недостатнє усвідомлення власної цінності як особистості, а також труднощі адаптації до нового соціального середовища.

Навчальна діяльність дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, також має певні особливості. Вона нерідко характеризується неорганізованістю, імпульсивністю, недостатньою цілеспрямованістю та низьким рівнем продуктивності. Подібні риси створюють додаткові труднощі у процесі засвоєння навчального матеріалу та негативно впливають на загальний розвиток особистості. Тип особистості, який формується в умовах дефіциту сімейного виховання, часто характеризується низьким рівнем емоційності, невпевненістю у власних можливостях, труднощами встановлення контактів як із дорослими, так і з однолітками, що, у свою чергу, може призводити до відставання у психічному розвитку [8, С. 94–101].

Важливим є і те, що негативний досвід, отриманий дитиною на ранніх етапах розвитку в умовах емоційної депривації та недостатнього сімейного спілкування, значною мірою ускладнює формування навичок соціальної взаємодії у майбутньому. Емоційна збідненість комунікації, відсутність стабільних довірливих стосунків та підтримки призводять до труднощів у побудові міжособистісних взаємин у дорослому житті. Саме тому психолого-

педагогічна та соціальна робота з дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування, має бути спрямована на розвиток їх комунікативних умінь, формування здатності орієнтуватися у соціальному середовищі, а також на профілактику й корекцію порушень психічного та особистісного розвитку, спричинених впливом депривaційних чинників [12].

Отже, результати наукових досліджень підтверджують, що тривале перебування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у закладах інтернатного типу суттєво впливає на особливості їх психічного, емоційного та особистісного розвитку. Це значною мірою ускладнює процес соціалізації, адаптації до нового середовища та подальшої інтеграції у суспільство. Наявність емоційної дезадаптації негативно позначається і на формуванні навичок побутового та соціального орієнтування, які виступають важливою передумовою успішної соціальної адаптації особистості.

Низький рівень психологічного комфорту, незадоволеність потреб у безпеці, любові, підтримці та спілкуванні часто стають причиною виникнення емоційних порушень і психосоматичних проблем у дітей. Усе це створює додаткові труднощі у процесі формування гармонійного міжособистісного спілкування у прийомній сім'ї та потребує цілеспрямованої психологічної підтримки як дітей, так і прийомних батьків.

Отже, соціально-психологічні особливості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, значною мірою визначають специфіку їх міжособистісного спілкування у прийомних родинах. Встановлено, що тривале перебування дитини в умовах емоційної депривації, дефіциту сімейного спілкування та закритого соціального середовища негативно впливає на формування її особистості, комунікативних навичок і здатності до побудови довірливих взаємин.

Проаналізовані наукові джерела свідчать, що для дітей, які виховувалися поза сім'єю, характерними є труднощі у сфері соціальної взаємодії, невпевненість у собі, емоційна нестабільність, підвищений рівень тривожності та агресивності, недостатній розвиток навичок саморегуляції й

конструктивного спілкування. Негативний досвід попередніх стосунків із дорослими часто ускладнює процес формування емоційної прив'язаності та взаєморозуміння у прийомній сім'ї.

Водночас встановлено, що саме сімейне середовище має вирішальне значення для подолання наслідків соціальної та емоційної депривації. Прийомна родина здатна створити умови для психологічної підтримки дитини, розвитку її комунікативних умінь, формування почуття безпеки, довіри та позитивного досвіду міжособистісної взаємодії. Ефективність цього процесу значною мірою залежить від психологічної готовності прийомних батьків, особливостей сімейного клімату та рівня емоційного контакту між членами родини.

Таким чином, міжособистісне спілкування у родинах із прийомними дітьми є складним соціально-психологічним процесом, на який впливають як попередній життєвий досвід дитини, так і умови нового сімейного середовища. Це зумовлює необхідність психологічного супроводу прийомних сімей та створення умов для гармонійного розвитку взаємин між батьками і дітьми.

1.3 Основні чинники формування ефективного міжособистісного спілкування між прийомними батьками та дітьми

Доцільним є аналіз основних чинників, які впливають на формування ефективного міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми, оскільки саме якість сімейної взаємодії визначає успішність психологічної адаптації дитини, її емоційне благополуччя та особистісний розвиток.

Розглядаючи розвиток особистості упродовж життя, Р. Балтес виокремлював три групи впливів: нормативно-вікові, нормативно-історичні та ненормативні чинники. Нормативно-вікові пов'язані з природними біологічними та соціальними змінами, які відбуваються на певних етапах життя людини. Нормативно-історичні чинники охоплюють суспільні події, що

впливають на ціле покоління людей, зокрема війни, економічні кризи чи епідемії. Ненормативні чинники мають індивідуальний характер та пов'язані з особистими життєвими подіями — втратами, зміною місця проживання, хворобами або ситуацією сирітства [66, с. 86]. Саме такі події часто стають причиною глибоких психологічних переживань дитини та впливають на її здатність до встановлення довірливих взаємин із новим сімейним оточенням.

Дослідники наголошують, що дитина, яка потрапляє у систему замінного сімейного виховання, уже має негативний досвід, пов'язаний із втратою батьківського піклування, емоційною депривацією, нестачею стабільних значущих стосунків або пережитим насильством [60]. У зв'язку з цим прийомна сім'я розглядається не лише як форма соціального захисту дитини, а й як особливе психологічне середовище, покликане компенсувати наслідки попереднього травматичного досвіду та сприяти формуванню позитивних моделей міжособистісного спілкування.

У наукових працях Г. Бевз та О. Романчука прийомна сім'я визначається як відновлювальне та терапевтичне середовище, яке забезпечує підтримку дитини у процесі її розвитку й особистісного становлення [3, с. 139]. Саме тому одним із головних чинників ефективної взаємодії між прийомними батьками та дітьми є створення атмосфери емоційної безпеки, підтримки та довіри.

Водночас слід ураховувати, що прийомна сім'я не є повним аналогом біологічної родини й сама може виступати джерелом певних труднощів у міжособистісному спілкуванні. Процес адаптації до нових сімейних ролей, необхідність формування емоційної прив'язаності та прийняття нових моделей поведінки можуть супроводжуватися внутрішніми суперечностями як у дітей, так і у прийомних батьків.

Науковці виокремлюють зовнішні та внутрішні чинники, які впливають на формування міжособистісної взаємодії у прийомній родині [58]. До зовнішніх чинників належать пережите насильство, емоційна депривація, соціальна ізоляція, відмова батьків від дитини, досвід проживання у закладах

інтернатного типу, нехтування потребами дитини та інші травматичні події. Саме ці фактори часто стають причиною недовіри до дорослих, труднощів у вираженні емоцій та порушення здатності до побудови близьких стосунків.

Окрему групу становлять внутрішні чинники, пов'язані з індивідуально-психологічними особливостями дитини. До них відносять порушення емоційного розвитку, затримку психічного розвитку, труднощі саморегуляції поведінки, підвищену тривожність, агресивність, регресивні реакції та інші поведінкові прояви [5]. Такі особливості можуть суттєво ускладнювати процес налагодження конструктивного спілкування у прийомній сім'ї.

Дослідження Л. Трубіциної, К. Хорні та Е. Ейдеміллера підтверджують, що тривалі психотравмуючі ситуації у дитячому віці мають значний вплив на подальший розвиток особистості та характер міжособистісних взаємин [57]. Особливої ваги набуває не лише сам факт негативного впливу, а й його суб'єктивна значущість для дитини. Саме тому одна й та сама життєва ситуація може по-різному впливати на формування емоційної сфери та комунікативної поведінки дітей.

Більшість науковців основною причиною труднощів соціальної адаптації дітей-сиріт вважають відсутність постійного значущого дорослого, який забезпечує дитині емоційне прийняття, підтримку та почуття безпеки. Саме значущий дорослий виступає основою для формування довіри до світу, позитивної самооцінки та навичок соціальної взаємодії. І. Лангмейєр та З. Матейчек зазначають, що в умовах колективного виховання дитина стикається з феноменом множинності «соціальних дзеркал», коли велика кількість дорослих не забезпечує стабільного емоційного контакту, що негативно впливає на процес її соціальної адаптації [68].

Дослідники А. Прихожан і Н. Толстих також звертають увагу на те, що колективне виховання спричиняє специфічні зміни в особистісному розвитку дітей, пов'язані з необхідністю пристосування до умов закладу [55]. Використовуючи концепцію Е. Еріксона [42], вони наголошують на труднощах проходження основних етапів психосоціального розвитку у дітей,

які виховуються поза сім'єю. Через материнську депривацію у таких дітей замість базової довіри може формуватися недовіра до світу; через жорстку регламентацію життя — залежність та невпевненість замість автономності; через дефіцит підтримки значущого дорослого — труднощі у формуванні почуття компетентності та ініціативності.

Таким чином, процес формування ефективного міжособистісного спілкування у прийомній сім'ї залежить від сукупності зовнішніх і внутрішніх чинників, які впливають на емоційний стан дитини, її здатність до довіри та побудови конструктивних взаємин. Важливу роль у цьому процесі відіграють психологічна готовність прийомних батьків до прийняття дитини, створення безпечного сімейного середовища, емоційна підтримка та формування позитивного досвіду спілкування. Саме гармонійна міжособистісна взаємодія виступає необхідною умовою успішної соціалізації та психологічного благополуччя прийомної дитини.

Варто зазначити, що одним із наслідків тривалої соціальної та емоційної дезадаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, є формування своєрідних психологічних механізмів захисту, серед яких найчастіше спостерігаються емоційна байдужість та черствість. Дефіцит повноцінного спілкування між дорослими й дітьми, характерний для інтернатних установ, негативно впливає на формування моделей майбутньої міжособистісної взаємодії. У конфліктних ситуаціях у таких дітей переважають захисні форми поведінки, що проявляються у труднощах конструктивного вирішення проблем, агресивних реакціях, схильності перекладати відповідальність на інших [22].

Відсутність стабільної значущої особи, яка б забезпечувала безумовне прийняття та підтримку дитини, а також постійна необхідність пристосовуватися до вимог середовища сприяють розвитку пасивності, конформізму та залежної поведінки. Унаслідок цього діти нерідко уникають самостійного прийняття рішень і орієнтуються переважно на зовнішні оцінки та нав'язані моделі поведінки.

Дослідники зазначають, що у вихованців інтернатних закладів формується специфічний тип особистості з недостатньо розвиненими механізмами самостійної, ініціативної та відповідальної поведінки. Для них характерними є залежність, імпульсивність, звужене бачення власного майбутнього, труднощі статево-рольового самовизначення, недостатній розвиток емоційної прив'язаності та ситуативність мислення [27]. Окрім психологічних труднощів, у дітей-сиріт також спостерігаються порушення фізичного розвитку, адаптаційних механізмів та підвищений ризик психосоматичних захворювань.

У науковій літературі описується також так званий «синдром прийомної дитини», який проявляється у низькому рівні самооцінки, недостатній міжособистісній довірі, труднощах у навчанні та подальших проблемах у побудові близьких емоційних стосунків [35]. Подібні особливості суттєво ускладнюють процес встановлення гармонійного міжособистісного спілкування у прийомній сім'ї та потребують спеціальної психологічної підтримки.

Н. Авдєєва, досліджуючи психологічний розвиток дітей, які виховуються у закладах опіки, підкреслює важливість формування чітких меж «Я» як необхідної умови здорового психосоціального розвитку особистості [1]. На думку дослідниці, становлення самосвідомості та розуміння себе й інших відбувається насамперед через стабільну та емоційно значущу взаємодію з дорослими. Саме завдяки такій взаємодії формується відчуття безпеки, належності та психологічного комфорту.

Водночас діти, які тривалий час перебувають у «сирітських» установах, часто не мають можливості сформувати стійку особистісну ідентичність через відсутність стабільних емоційних контактів. Н. Авдєєва наголошує, що надмірна кількість дорослих, які змінюються, створює явище «множинної нерозрізненої турботи», коли дитина не може вибудувати глибокі емоційні зв'язки [1]. У таких умовах особливого значення набуває створення

особистого простору дитини, який сприяє розвитку почуття приналежності та психологічної стабільності.

Важливу роль у формуванні адаптованості дітей-сиріт відіграє також усвідомлення власного минулого. І. Лангмейєр і З. Матейчек підкреслюють, що одним із шляхів подолання соціальної дезадаптації є доступне та правдиве пояснення дитині подій її життя та причин соціального сирітства [57, С. 179–180]. Науковці вважають, що розуміння власної життєвої історії допомагає дитині сформувати нову ідентичність, відновити почуття впевненості та позитивно впливає на розвиток міжособистісних взаємин.

Проведений аналіз наукової літератури свідчить, що у вітчизняній психології значна увага приділяється проблемам розвитку дітей, які виховуються в інтернатних установах (А. Прихожан, Н. Толстих [55]), тоді як у зарубіжних дослідженнях більш поширеним є вивчення особливостей виховання дитини у прийомній або некревній родині. Разом із тим питання психологічних особливостей міжособистісного спілкування у прийомних сім’ях залишається недостатньо дослідженим та потребує подальшого наукового опрацювання.

Науковці також зазначають, що порушення процесу соціальної адаптації дітей-сиріт нерідко супроводжується підвищеним рівнем тривожності, невротичними проявами та девіантною поведінкою (Т. Яблонська [80], Н. Максимова [41]). Причинами цього можуть бути конфліктність сімейних взаємин, неусвідомлені труднощі у вихованні, емоційна ригідність батьківських позицій, а також відсутність позитивного прикладу для наслідування.

Таким чином, ефективність міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми значною мірою залежить від рівня психологічної готовності батьків до прийняття дитини, створення емоційно безпечного середовища, розвитку довірливих взаємин та врахування індивідуального досвіду дитини. Гармонійна сімейна взаємодія сприяє формуванню

позитивної самооцінки, розвитку комунікативних навичок та успішній соціальній адаптації прийомної дитини.

Ризик виникнення труднощів у міжособистісному спілкуванні дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, може бути пов'язаний також із деформацією сфери самосвідомості, що формується внаслідок пережитого насильства. У дітей, які зазнали жорстокого поводження, нерідко закріплюється почуття власної неповноцінності, безпорадності, соціальної непотрібності та невіри у можливість змінити власне життя. У результаті цього формується спотворений образ «Я», який негативно впливає на подальшу соціальну взаємодію та здатність до встановлення довірливих стосунків.

Особливо травматичний вплив на психіку дитини має сексуальне насильство, яке може спричинити глибокі емоційні порушення, депресивні стани, відчуття безнадійності та внутрішньої спустошеності [4]. У дітей часто спостерігаються труднощі емоційної саморегуляції, переживання почуття провини й сорому, підвищена агресивність, емоційна нестабільність або неконтрольовані афективні реакції. Подібний досвід суттєво ускладнює процес формування позитивного міжособистісного спілкування у прийомній сім'ї.

Американські дослідники проблем адаптації дітей-сиріт, зокрема Д. Бродзинський та його колеги, звертають увагу на негативний вплив таємниці усиновлення на психологічний розвиток дитини [21]. Науковець підкреслює, що гармонійний розвиток прийомної дитини охоплює три взаємопов'язані рівні: внутрішньоособистісний, сімейний та рівень соціальних взаємин поза межами сім'ї. Важливою умовою успішного розвитку є усвідомлення дитиною власної історії життя та формування цілісного уявлення про себе.

Складнощі міжособистісного спілкування можуть посилюватися у випадках, коли дитина не володіє інформацією про власне походження, біологічних батьків або причини відмови від неї. Г. Гротеван описує це явище через поняття «подвійної ідентичності», коли дитина переживає внутрішній

конфлікт між прийняттям прийомної сім'ї та прагненням знайти своє біологічне коріння [27]. У подібних ситуаціях можливими є труднощі емоційного прийняття прийомних батьків, підвищена тривожність, недовіра або відчуження у сімейних взаєминах.

Дослідники наголошують, що для прийомної дитини важливим є інтегрування власного досвіду прийомного виховання в цілісне уявлення про себе. Саме відкритість, підтримка та чесне обговорення життєвої історії дитини сприяють формуванню стабільної самооцінки, почуття безпеки та розвитку довірливого міжособистісного спілкування у сім'ї.

Отже, на формування міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми впливає комплекс зовнішніх і внутрішніх чинників. До зовнішніх чинників належать емоційна депривація, соціальна ізоляція, сирітство, різні форми насильства, нехтування потребами дитини та негативний досвід попереднього сімейного виховання. Внутрішні чинники пов'язані з психологічними наслідками пережитих травм — порушенням емоційного розвитку, труднощами формування прив'язаності, низькою самооцінкою, підвищеною тривожністю, поведінковими та комунікативними порушеннями.

Ефективність міжособистісного спілкування між прийомними батьками та дітьми значною мірою залежить від урахування попереднього життєвого досвіду дитини, створення емоційно безпечного середовища, підтримки її особистісної ідентичності та розвитку довірливих взаємин у сім'ї.

Отже, формування ефективного міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми залежить від комплексу зовнішніх та внутрішніх соціально-психологічних чинників. Встановлено, що попередній життєвий досвід дитини, пов'язаний із сирітством, емоційною депривацією, насильством, нехтуванням базовими потребами та перебуванням у закладах інтернатного типу, суттєво впливає на особливості її емоційної сфери, самооцінки та здатності до побудови довірливих взаємин.

Проаналізовані наукові джерела свідчать, що одним із найважливіших чинників розвитку гармонійного міжособистісного спілкування є наявність значущого дорослого, який забезпечує дитині емоційну підтримку, безумовне прийняття та почуття психологічної безпеки. Саме стабільні та позитивні взаємини з прийомними батьками сприяють формуванню базової довіри до світу, розвитку емоційної прив'язаності та успішній соціалізації дитини.

Водночас встановлено, що труднощі міжособистісного спілкування у прийомних сім'ях можуть посилюватися через низьку самооцінку дитини, недовіру до дорослих, підвищену тривожність, агресивність, порушення самосвідомості та проблеми особистісної ідентичності. Особливо негативний вплив мають пережиті психотравмуючі ситуації, емоційне чи фізичне насильство, а також відсутність інформації про власне походження та біологічну сім'ю.

З'ясовано, що важливими умовами формування ефективної сімейної взаємодії є психологічна готовність прийомних батьків до прийняття дитини, створення емоційно комфортного середовища, розвиток довірливого спілкування та врахування індивідуальних потреб дитини. Позитивний психологічний клімат у прийомній родині сприяє подоланню наслідків депривації, розвитку комунікативних навичок, формуванню адекватної самооцінки та успішній інтеграції дитини у соціальне середовище.

Таким чином, міжособистісне спілкування у родинах із прийомними дітьми є важливим чинником психологічного благополуччя та особистісного розвитку дитини, а його ефективність значною мірою визначається особливостями сімейного середовища, емоційною підтримкою та характером взаємодії між усіма членами родини.

Висновки до розділу 1

У результаті теоретичного аналізу наукової літератури з проблеми психологічних особливостей міжособистісного спілкування у родинах із

прийомними дітьми встановлено, що сімейна взаємодія виступає важливим чинником гармонійного розвитку особистості дитини, її емоційного благополуччя та успішної соціалізації. Міжособистісне спілкування у прийомній сім'ї є складним багаторівневим процесом, який охоплює емоційний, поведінковий та соціально-психологічний аспекти взаємодії між прийомними батьками та дитиною.

У ході дослідження проаналізовано основні наукові підходи до розуміння процесів соціальної адаптації та міжособистісного спілкування особистості. Встановлено, що представники психоаналітичного, гуманістичного, когнітивного, біхевіористичного та інтеракціоністського напрямів по-різному трактують природу адаптації, проте всі вони підкреслюють важливість взаємодії особистості із соціальним середовищем та роль міжособистісних взаємин у процесі розвитку людини.

З'ясовано, що соціально-психологічні особливості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, значною мірою впливають на характер їхнього спілкування у прийомній родині. Негативний досвід життя у біологічній сім'ї, емоційна депривація, відсутність стабільних значущих стосунків, пережиті психотравмуючі ситуації та тривале перебування у закладах інтернатного типу часто призводять до труднощів у формуванні довіри, емоційної близькості та навичок конструктивної взаємодії.

Встановлено, що для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, характерними є підвищена тривожність, невпевненість у собі, емоційна нестабільність, труднощі саморегуляції поведінки, агресивність, низька самооцінка та недостатній рівень розвитку комунікативних умінь. Такі особливості ускладнюють процес побудови гармонійних міжособистісних взаємин у прийомній сім'ї та потребують психологічної підтримки й корекції.

У процесі теоретичного аналізу визначено основні чинники формування ефективного міжособистісного спілкування між прийомними батьками та дітьми. До них належать: створення емоційно безпечного сімейного середовища, наявність стабільного емоційного контакту, безумовне прийняття

дитини, розвиток довірливих взаємин, врахування індивідуального життєвого досвіду дитини, а також психологічна готовність прийомних батьків до виконання виховної та підтримувальної функцій.

З’ясовано, що важливу роль у формуванні позитивної сімейної взаємодії відіграють підтримка особистісної ідентичності дитини, відкритість у спілкуванні, емоційна чутливість батьків та їх здатність до конструктивного вирішення конфліктних ситуацій. Саме сприятливий психологічний клімат у прийомній родині створює умови для подолання наслідків депривації, розвитку комунікативних навичок та успішної інтеграції дитини у соціальне середовище.

Таким чином, теоретичний аналіз проблеми дозволив визначити, що міжособистісне спілкування у родинах із прийомними дітьми є одним із ключових чинників їх психологічного благополуччя, соціальної адаптації та особистісного розвитку, а ефективність цього процесу значною мірою залежить від особливостей сімейного середовища та характеру взаємодії між членами родини.

РОЗДІЛ 2
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ МІЖОСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ У РОДИНАХ ІЗ ПРИЙОМНИМИ ДІТЬМИ

2.1 Методи емпіричного дослідження міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми

Вибір діагностичного комплексу методик для дослідження психологічних особливостей міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми був зумовлений метою та завданнями дослідження, спрямованими на вивчення особливостей взаємодії між прийомними батьками та дітьми, емоційного стану дитини, рівня її самооцінки, соціальної адаптованості та особливостей сімейної комунікації.

Одним із важливих напрямів дослідження стало вивчення соціального середовища розвитку прийомних дітей та їхнього попереднього життєвого досвіду як чинників, що впливають на характер міжособистісного спілкування у сім'ї. Історія життя дитини до моменту її влаштування у прийомну родину є важливим джерелом інформації для розуміння особливостей її емоційної сфери, ставлення до дорослих, рівня довіри та здатності до встановлення близьких взаємин. Саме тому дослідження було спрямоване також на визначення впливу індивідуального життєвого досвіду дитини на формування її комунікативних особливостей та соціальної поведінки.

У процесі дослідження враховувалися об'єктивні показники життєвої ситуації прийомної дитини, зокрема: вік на момент потрапляння у прийомну сім'ю, кількість попередніх переміщень між різними формами виховання, досвід проживання в інтернатних закладах, наявність психотравмуючих подій та рівень емоційної депривації. Усі ці фактори можуть суттєво впливати на характер міжособистісного спілкування, емоційну відкритість дитини та її здатність до формування довірливих взаємин у сім'ї.

У результаті аналізу наукової літератури та поставлених завдань було визначено комплекс психодіагностичних методик і послідовність їх застосування. Загалом емпіричне дослідження проводилося упродовж вересня 2025 року — травня 2026 року.

Перший етап дослідження був спрямований на вивчення індивідуально-психологічних особливостей прийомних дітей, які впливають на процес міжособистісного спілкування. Зокрема, досліджувалися особливості самооцінки, самосприйняття, уявлення дитини про себе та своє місце у сім'ї й соціальному середовищі, рівень сформованості комунікативних навичок, особливості емоційного реагування та міжособистісної взаємодії.

Другий етап передбачав безпосереднє емпіричне дослідження психологічних особливостей міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми. Дослідження проводилося серед прийомних сімей Конотопської області та м. Конотоп у співпраці з Комунальною установою Сумської обласної ради Конотопський дитячий будинок-інтернат та обласним і міським Центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Загальна кількість досліджуваних становила 66 дітей віком від 11 до 15 років, серед яких 32 — прийомні діти та 34 дитини контрольної групи (учні загальноосвітніх закладів освіти).

У ході теоретичного аналізу були виокремлені основні показники міжособистісного спілкування у прийомній сім'ї, а також підібрано відповідний стандартизований психодіагностичний інструментарій для їх дослідження (табл. 2.1.1).

Таблиця 2.1.1 – Показники міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми та відповідні стандартизовані методики

Показники міжособистісного спілкування	Методики
Особливості самосприйняття, диференційованість ідентичності, уявлення про себе та власне «Я»	Проєктивний тест «Хто Я»

Показники міжособистісного спілкування	Методики
Рівень самооцінки у сфері діяльності та міжособистісних взаємин	Методика самооцінки Т. Дембо — С. Рубінштейн
Усвідомлення себе у системі сімейних взаємин, особливості взаємодії з однолітками та дорослими	Тест Р. Жиля
Особливості емоційного самосприйняття, статево-рольові уявлення та тілесно-просторове усвідомлення	Проєктивна методика «Автопортрет»
Уявлення дитини про власну життєву історію, сімейне середовище, значущі контакти та майбутнє	Методика «Стандартизоване інтерв'ю» (Т. Демірджі)

Для проведення емпіричного дослідження психологічних особливостей міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми було використано комплекс взаємодоповнювальних методів: психологічне спостереження, бесіда, тестування, анкетування, метод вивчення випадку (*case study*), а також аналіз документації, що регламентує функціонування прийомних сімей та містить інформацію про особливості життєвого шляху дитини, стан її здоров'я та умови виховання.

На початковому етапі емпіричного дослідження було використано **анкету «Стандартизоване інтерв'ю» Т. Демірджі**, яка ґрунтується на теоретично визначених показниках міжособистісного спілкування та соціально-психологічної адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомній сім'ї з урахуванням їх вікових особливостей. У дослідженні застосовувався варіант методики у формі анкетування. Опитувальник було доповнено запитаннями, які враховували специфіку функціонування прийомної родини та особливості сімейної взаємодії.

Використання даної методики дало можливість отримати інформацію щодо:

- уявлень дитини про власне ім'я та його походження;
- усвідомлення своєї статевої, вікової та національної належності;

- сприйняття власного життєвого простору та місця проживання;
- особливостей соціальних контактів і кола спілкування;
- спогадів про першу зустріч із прийомними батьками;
- провідних інтересів, захоплень та форм діяльності;
- значущих осіб у житті дитини;
- уявлень про власне майбутнє, професійне самовизначення та майбутні сімейні ролі.

Отримані результати дозволили глибше проаналізувати особливості сприйняття дитиною себе у системі сімейних взаємин та виявити чинники, які впливають на формування міжособистісного спілкування у прийомній родині.

Для дослідження особливостей самосприйняття та структури ідентичності було використано **методику «Хто Я» (М. Кун, Т. Макпартленд у модифікації Т. Румянцевої)**, яка базується на концепціях Дж. Міда та Ч. Кулі щодо формування ідентичності особистості через поєднання внутрішніх уявлень про себе та оцінок з боку оточення. Методика дозволяє дослідити різні аспекти ідентичності особистості, серед яких: статево-рольова, сімейна, соціальна, професійна, фізична, комунікативна та світоглядна ідентичність.

У процесі аналізу результатів особлива увага приділялася таким складовим структури особистості, як «Соціальне Я», «Комунікативне Я», «Рефлексивне Я», «Перспективне Я», «Фізичне Я» та «Діяльнісне Я». Також важливим показником виступала диференційованість ідентичності, яка відображає рівень сформованості уявлень дитини про себе та власне місце у системі міжособистісних взаємин. Використання цієї методики дозволило простежити особливості розвитку самосвідомості прийомної дитини та її ставлення до сімейного й соціального оточення.

У дослідженні міжособистісного спілкування у прийомній сім'ї також було використано **тест Р. Жиля, спрямований на вивчення особливостей соціальної взаємодії дитини та її емоційних стосунків із найближчим оточенням**. Методика дозволяє оцінити характер взаємин дитини з матір'ю,

батьком, іншими членами родини, друзями, педагогами та значущими дорослими, а також виявити особливості поведінки самої дитини у системі міжособистісного спілкування.

Застосування тесту Р. Жиля дало можливість не лише визначити значущі для дитини емоційні зв'язки, але й дослідити її уявлення про взаємини у прийомній сім'ї та ставлення до членів біологічної родини. Це дозволило більш глибоко проаналізувати рівень емоційної близькості, довіри та психологічного комфорту у системі сімейної взаємодії.

Крім того, у дослідженні було використано **методику самооцінки Т. Дембо — С. Рубінштейн у модифікації Г. Прихожан**, яка дозволяє вивчити особливості самооцінки прийомних дітей у різних сферах життєдіяльності. Досліджувалися такі показники, як: ставлення до власного здоров'я, рівень розвитку інтелектуальних здібностей, особливості характеру, ставлення до зовнішності, комунікативні якості, взаємини з оточенням, емоційний стан та рівень соціальної активності.

Використання цієї методики дозволило визначити, як дитина сприймає себе у новому сімейному середовищі, наскільки впевнено почувається у системі міжособистісних взаємин та які орієнтири обирає у процесі самопізнання й особистісного розвитку.

Для вивчення емоційного стану та особливостей самосприйняття було застосовано **проєктивну методику «Автопортрет»**. Аналіз малюнків дозволив дослідити уявлення дитини про власне тіло, емоційний стан, цілісність образу «Я», а також особливості її внутрішнього світу. Автопортрет як проєктивна методика відображає не лише актуальний психоемоційний стан дитини, а й певні стійкі особистісні характеристики, які проявляються у повсякденному житті.

Крім того, результати методики використовувалися для уточнення рівня психічного розвитку дитини та визначення особливостей її провідної діяльності. Оскільки психічний розвиток прийомних дітей не завжди відповідає їхньому хронологічному віку, дослідження провідної діяльності

виступало важливим компонентом аналізу психологічних особливостей міжособистісного спілкування у прийомній сім'ї.

Окремий блок емпіричного дослідження був присвячений вивченню чинників ризику, які можуть негативно впливати на формування міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми. Оскільки більшість прийомних дітей мали попередній досвід проживання у несприятливих соціально-психологічних умовах, важливим завданням дослідження стало виявлення впливу цих умов на особистісний розвиток дитини, особливості її емоційної сфери, самооцінки та здатності до побудови довірливих взаємин у сім'ї.

З цією метою було здійснено аналіз соціальних історій та особових справ прийомних дітей, що дозволило дослідити такі параметри:

- наявність депривaційних чинників у життєвій історії дитини;
- причини вилучення із біологічної сім'ї;
- тривалість перебування у закладах інтернатного типу;
- час проживання у прийомній сім'ї;
- підтримку контактів із біологічними родичами;
- досвід психотравмуючих ситуацій та різних форм насильства;
- особливості ранньої емоційної сепарації;
- наявність затримок фізичного або психічного розвитку.

Оскільки прийомні діти нерідко мають досвід неодноразових переміщень між різними формами виховання та проживання, важливим аспектом дослідження стало вивчення їхньої індивідуальної життєвої історії. У ході роботи аналізувалися факти біографії дитини, які могли впливати на формування її особистості та особливості міжособистісного спілкування у прийомній родині. Для отримання необхідної інформації проводилися бесіди із соціальними працівниками та прийомними батьками.

Під час дослідження враховувалися такі характеристики:

- тривалість проживання дитини у прийомній сім'ї;
- особливості біологічної родини та причини вилучення дитини;

- кількість переміщень між різними місцями проживання;
- тривалість перебування у несприятливих умовах;
- досвід ранньої втрати значущого дорослого;
- наявність досвіду фізичного, психологічного або сексуального насильства;
- рівень фізичного та психічного розвитку;
- підтримка зв’язків із біологічними родичами.

Використані методи дослідження мали системний характер і дозволяли комплексно вивчати психологічні особливості міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми шляхом поєднання різних психодіагностичних методик та аналізу соціально-психологічних чинників розвитку дитини.

У процесі проведення емпіричного дослідження виникали певні труднощі, пов’язані з недостатньою готовністю прийомних батьків відкрито обговорювати життєву історію дитини та специфіку сімейної взаємодії. Крім того, певна закритість прийомних родин була зумовлена особливостями державного контролю та соціального супроводу таких сімей. Проведення психодіагностичної роботи здійснювалося лише за згодою прийомних батьків, у співпраці із соціальними працівниками та за погодженням із відповідними установами.

Важливою умовою проведення дослідження було дотримання принципу конфіденційності, оскільки значна частина дітей мала досвід переживання складних психотравмуючих ситуацій, пов’язаних із насильством, емоційною депривацією чи втратою близьких людей.

Аналіз соціально-психологічних характеристик вибірки прийомних дітей засвідчив значну варіативність умов їхнього розвитку. Було встановлено відмінності щодо:

- віку вилучення дитини із біологічної сім’ї;
- причин сирітства;
- особливостей сімейного середовища;

- рівня поінформованості про власне походження;
- історії влаштування у прийомну сім’ю.

Результати дослідження показали, що 63% прийомних дітей до потрапляння у прийомну родину проживали у неповних сім’ях, тоді як 37% — у повних. Попри наявність значної кількості родичів у біологічних сім’ях, більшість дітей мали досвід переважно діадних взаємин (мати — дитина, бабуся — дитина), тоді як повноцінні тріадні взаємини (мати — батько — дитина) були для них малознайомими або опосередкованими.

Аналіз особливостей прийомних сімей засвідчив, що більшість із них є повними (89%) та багатодітними. Значна частина родин проживає у міській місцевості в окремих квартирах, де для прийомної дитини створено особистий простір та виділено окрему кімнату (65%), тоді як 35% сімей проживають у сільській місцевості.

Оскільки більшість прийомних родин є повними, дитина, потрапляючи у таке сімейне середовище, отримує можливість включення у систему тріадних взаємин «мати — батько — дитина». Проте перехід від звичних діадних форм взаємодії до складнішої системи сімейних стосунків часто супроводжується труднощами як для самої дитини, так і для прийомних батьків, що безпосередньо впливає на процес формування гармонійного міжособистісного спілкування у сім’ї.

На момент проведення дослідження всі прийомні діти були охоплені освітнім процесом та навчалися у закладах загальної середньої освіти. Рівень їхньої успішності переважно оцінювався як середній. Водночас аналіз життєвого досвіду дітей до влаштування у прийомну сім’ю засвідчив наявність численних змін місця проживання: більшість дітей пережили від двох до чотирьох переміщень між різними формами виховання та соціального середовища. Загалом 93% прийомних дітей мали досвід перебування у закладах інтернатного типу, причому 73% із них проживали у декількох установах.

Результати дослідження також виявили наявність окремих труднощів у розвитку прийомних дітей. Зокрема, у частини досліджуваних спостерігалися певні затримки фізичного розвитку (13% дітей) та психічного розвитку (29%). Крім того, були зафіксовані труднощі у сфері поведінкової саморегуляції, що проявлялися в агресивних реакціях, небажанні навчатися, труднощах встановлення дружніх взаємин з однолітками, а також окремих проявах девіантної поведінки. На наявність таких особливостей звертали увагу як прийомні батьки, так і соціальні працівники, які супроводжують родини.

Проведене дослідження показало, що соціальна ситуація розвитку, у якій перебувають прийомні діти після влаштування у сім'ю, суттєво відрізняється від попереднього життєвого досвіду дитини. Зміна умов виховання, сімейного оточення та характеру міжособистісного спілкування потребує від дитини значних психологічних ресурсів для адаптації до нового середовища.

Водночас у процесі аналізу соціальних історій було встановлено недостатність інформації щодо ранніх етапів життя багатьох дітей. У документації часто були відсутні відомості про перебіг вагітності та пологів матері, стан здоров'я новонародженої дитини, місце її народження, особливості взаємин із біологічними родичами, а також дані про розвиток і стан здоров'я у перші роки життя. У зв'язку з цим виникла необхідність проведення додаткового вивчення життєвої історії дитини для отримання більш повної інформації про особливості її розвитку та фактори, які могли вплинути на формування міжособистісного спілкування у прийомній сім'ї.

У тих випадках, коли отримати необхідні біографічні відомості не вдалося, у дослідженні використовувався показник «інформація відсутня». Ми враховували, що нестача знань про власне походження та ранній життєвий досвід може виступати важливим психологічним чинником, який впливає на самоідентифікацію дитини, її емоційний стан та особливості міжособистісної взаємодії у прийомній родині.

2.2 Аналіз результатів емпіричного дослідження особливостей міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми

Відповідно до результатів проведеного емпіричного дослідження психологічних особливостей міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми встановлено, що, незалежно від тривалості проживання дитини у прийомній сім'ї, у значної частини дітей спостерігаються труднощі в усвідомленні власної життєвої історії та встановленні причинно-наслідкових зв'язків між подіями минулого, теперішнього й майбутнього. Подібні особливості негативно впливають на формування цілісної самоідентичності дитини та ускладнюють процес побудови гармонійних міжособистісних взаємин у сімейному середовищі.

У ході дослідження було виявлено, що прийомні діти часто мають фрагментарні або недостатньо сформовані уявлення про власне минуле, своє походження, сімейну історію та важливі події життя. Це стосується, зокрема, знань про обставини народження, походження власного імені, національність, релігійну приналежність, а також усвідомлення своєї родинної та статево-рольової належності. Подібна фрагментарність життєвого досвіду може ускладнювати формування стійкого образу «Я» та впливати на особливості міжособистісного спілкування у прийомній родині.

Результати методики «Стандартизоване інтерв'ю» показали, що інформація про себе у прийомних дітей нерідко має несистемний та суперечливий характер. Так, під час відповіді на запитання «Хто дав тобі твоє ім'я?» 54% прийомних дітей назвали прийомних батьків, тоді як лише 32% вказали на біологічних батьків. Водночас у контрольній групі переважна більшість дітей мала чіткі уявлення про походження власного імені: 73% дітей зазначили біологічну матір, а 68% — біологічного батька.

Отримані результати можуть свідчити про недостатню сформованість у прийомних дітей цілісного сприйняття власної життєвої історії та прагнення психологічно інтегрувати себе у систему взаємин прийомної родини. Бажання

пов’язати своє ім’я та власну історію саме з прийомними батьками може виступати проявом потреби у приналежності, емоційній безпеці та прийнятті з боку значущих дорослих.

Водночас подібні особливості свідчать про складність процесу формування особистісної ідентичності у прийомних дітей, оскільки відсутність цілісного уявлення про власне минуле може впливати на рівень самооцінки, емоційної стабільності та характер міжособистісної взаємодії у сім’ї.

На рис. 2.2.1–2.2.2 подано порівняльний аналіз уявлень дітей експериментальної та контрольної груп щодо походження власного імені, що опосередковано відображає особливості їх самоідентифікації та рівень психологічної інтеграції у сімейне середовище.

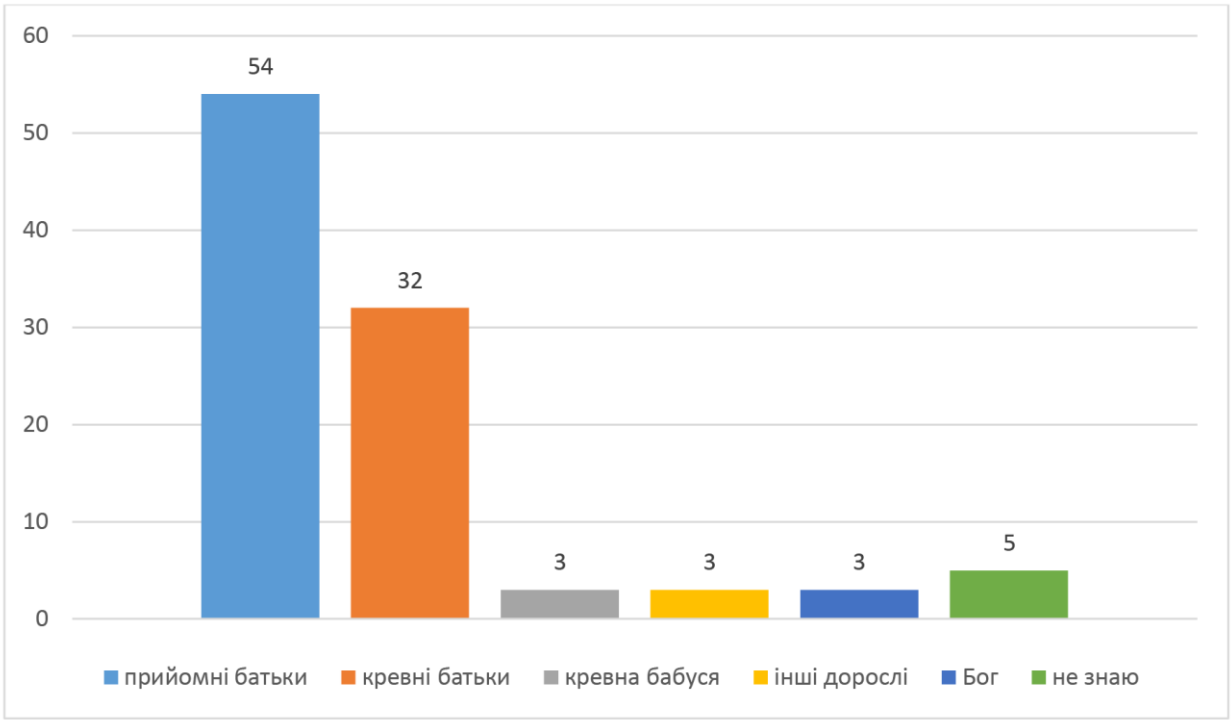

Рис. 2.2.1 – Сприйняття дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, походження власного імені (%).

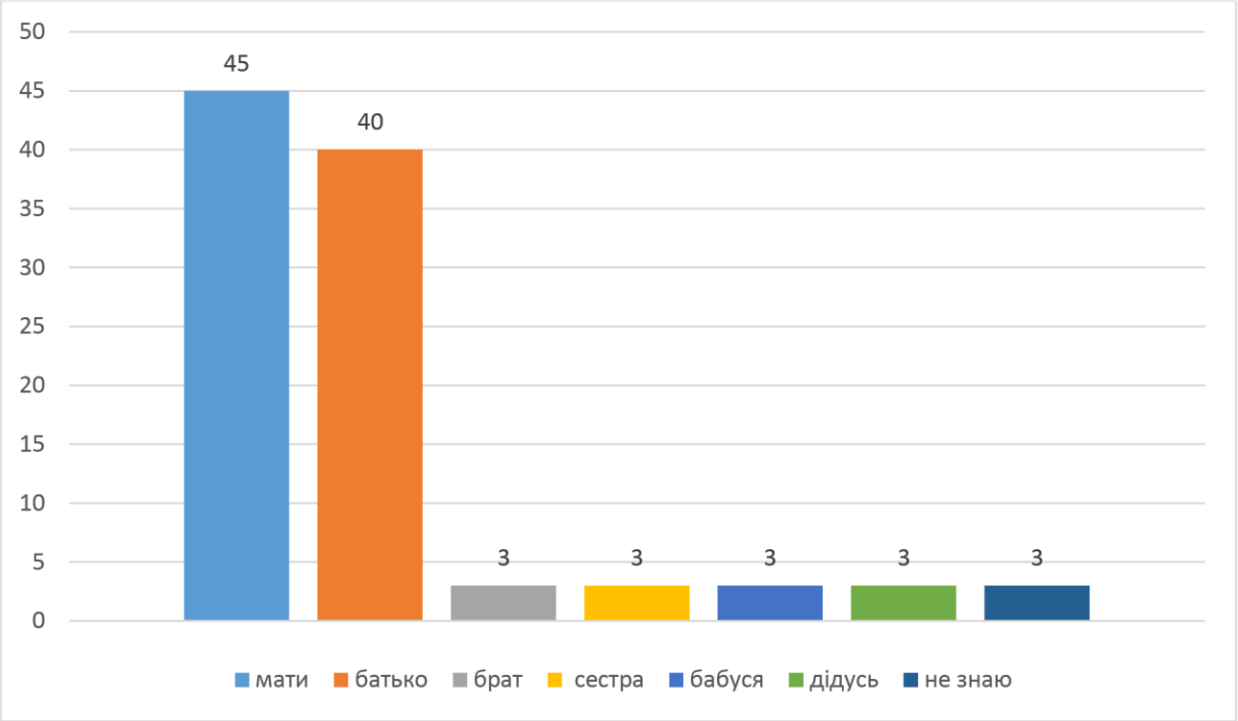

Рис. 2.2.2 – Показники уявлень дітей зі звичайних сімей щодо походження їхнього імені (%).

Результати дослідження засвідчили, що особливості міжособистісного спілкування прийомних дітей значною мірою пов'язані з рівнем усвідомлення ними власної життєвої історії та сімейної належності. Незважаючи на тривалість проживання у прийомній родині, у багатьох дітей спостерігаються труднощі в осмисленні свого минулого та встановленні зв'язку між подіями власного життя. Це проявляється у фрагментарному сприйнятті себе, недостатній поінформованості щодо власного походження, імені, національності, родинної та гендерної належності.

Аналіз результатів опитувальника «Стандартизоване інтерв'ю» показав, що уявлення прийомних дітей про походження власного імені мають специфічний характер. Так, 54% дітей експериментальної групи вказали, що ім'я їм дали прийомні батьки, тоді як лише 32% пов'язують його походження з біологічними батьками. Натомість діти контрольної групи демонстрували більш цілісне усвідомлення власної сімейної історії: 73% опитаних зазначили, що ім'я їм дала біологічна мати, а 68% — біологічний батько.

Отримані результати свідчать про те, що прийомні діти схильні психологічно ототожнювати себе з теперішнім сімейним оточенням та пов'язувати власну життєву історію із прийомною родиною. Водночас діти контрольної групи добре знають історію свого імені та можуть детально описати участь членів родини у його виборі. У багатьох випадках вони згадували старших братів, сестер, бабусь чи інших родичів, які брали участь у виборі імені, хоча остаточне рішення, як правило, належало батькам.

Серед прийомних дітей 5% не змогли пояснити походження власного імені, а 3% пов'язували його з релігійними уявленнями, приписуючи цей вибір Богові. У процесі дослідження було виявлено також залежність між тривалістю проживання дитини у прийомній сім'ї та особливостями її самоідентифікації. Зокрема, чим довше дитина проживає у прийомній родині, тим частіше вона вважає, що ім'я їй дали саме прийомні батьки. Натомість діти, які нещодавно були влаштовані у сім'ю, частіше пов'язують походження імені з біологічними батьками.

Дослідження особливостей національної ідентичності також виявило суттєві відмінності між експериментальною та контрольною групами. Більшість дітей контрольної вибірки (77,8%) зазначили, що знають власну національність, тоді як серед прийомних дітей цей показник становив лише 41%. Водночас 58% прийомних дітей не володіли інформацією про свою національну належність. Подібні результати можуть бути пов'язані з відсутністю доступної інформації про біологічну сім'ю та недостатнім обговоренням цієї теми у прийомному середовищі.

У ході дослідження було виявлено і певні особливості гендерної ідентифікації. У дітей контрольної групи процес самоусвідомлення переважно відбувався через порівняння себе з однолітками, що відповідає віковим нормам розвитку. Натомість у прийомних дітей гендерна ідентифікація частіше була пов'язана зі сприйняттям себе через взаємини з дорослими членами родини. Це свідчить про переважання вертикального типу ідентифікації, коли дитина орієнтується насамперед на дорослих, а не на

однолітків. Подібна тенденція може вказувати на труднощі соціальної адаптації та недостатній рівень розвитку вікової автономності.

Результати дослідження засвідчили також суттєві відмінності у сприйнятті дітьми власних переміщень між місцями проживання. Прийомні діти часто описували відстань між попереднім місцем проживання та прийомною сім'єю як дуже значну, навіть якщо вона не була великою географічно. Це може свідчити про емоційне сприйняття дистанції та протиставлення минулого й теперішнього сімейного досвіду. Водночас більшість дітей контрольної групи (90,3%) могли чітко описати власні переміщення, назвати міста, відстані та інші конкретні факти. Серед прийомних дітей лише 31,7% змогли точно назвати населений пункт, у якому проживали раніше.

Особливо вираженими труднощі просторово-часового самоусвідомлення були у дітей, які пережили численні зміни місця проживання. Багато з них фрагментарно пам'ятали попередні життєві події, не могли точно пригадати тривалість проживання у різних місцях або відтворити послідовність подій свого життя. Це може свідчити про порушення цілісності життєвого досвіду та труднощі формування стабільної самоідентичності.

З метою дослідження особливостей фізичної та статевої ідентичності було проведено аналіз малюнків за методикою «Автопортрет» та спостереження за поведінкою дітей. Отримані результати дозволили оцінити особливості сприйняття дитиною власного тіла, цілісності образу «Я» та емоційного стану.

Було встановлено, що 28% дітей контрольної групи зображували себе частково (лише голову або верхню частину тіла). Серед прийомних дітей часткове зображення себе спостерігалося у 8% випадків, однак їхні малюнки часто містили значну кількість додаткових елементів — сонце, квіти, дерева, птахів, траву тощо. Подібні особливості можуть свідчити про наявність внутрішньої емоційної напруги, посттравматичних переживань або труднощів у формуванні цілісного образу себе.

Таким чином, результати емпіричного дослідження підтверджують, що особливості міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми тісно пов’язані з рівнем сформованості особистісної ідентичності, цілісністю життєвого досвіду дитини та її здатністю інтегрувати власне минуле у систему нових сімейних взаємин.

У ході дослідження було також виявлено труднощі прийомних дітей у сприйнятті просторових характеристик та усвідомленні меж власного тіла. Це проявлялося у недостатньо сформованому відчутті висоти, глибини та небезпеки: діти нерідко оцінювали ризик для себе лише після безпосереднього переживання небезпечної ситуації. Подібні особливості можуть свідчити про недостатній рівень сформованості тілесної ідентичності та меж власного «Я» у співвідношенні із навколишнім простором.

У поведінці окремих прийомних дітей спостерігалися також прояви надмірної тілесної прив’язаності та емоційної залежності від прийомних батьків. Зокрема, в окремих випадках діти прагнули постійного фізичного контакту з прийомною матір’ю, демонстрували потребу у постійній присутності дорослого поруч, не бажали залишатися наодинці ні вдень, ні вночі, наполягали на спільному сні з одним із батьків. Наприклад, одна з досліджуваних дівчаток 12-річного віку навіть у присутності сторонніх людей сідала матері на коліна, оскільки лише таким чином почувалася емоційно захищеною.

Подібні поведінкові прояви можуть свідчити про недостатню сформованість особистісної автономії та меж власного «Я», підвищену емоційну залежність від значущого дорослого, а також про наявність регресивних форм поведінки. Імовірно, такі особливості пов’язані з наслідками емоційної депривації та порушенням процесу формування базового почуття безпеки у ранньому дитинстві.

Для дослідження особливостей самооцінки прийомних дітей було використано методику Т. Дембо — С. Рубінштейн, яка дозволила визначити рівень самооцінки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, за низкою особистісних характеристик. За результатами проведеного дослідження було побудовано відповідну діаграму (рис. 2.2.3).

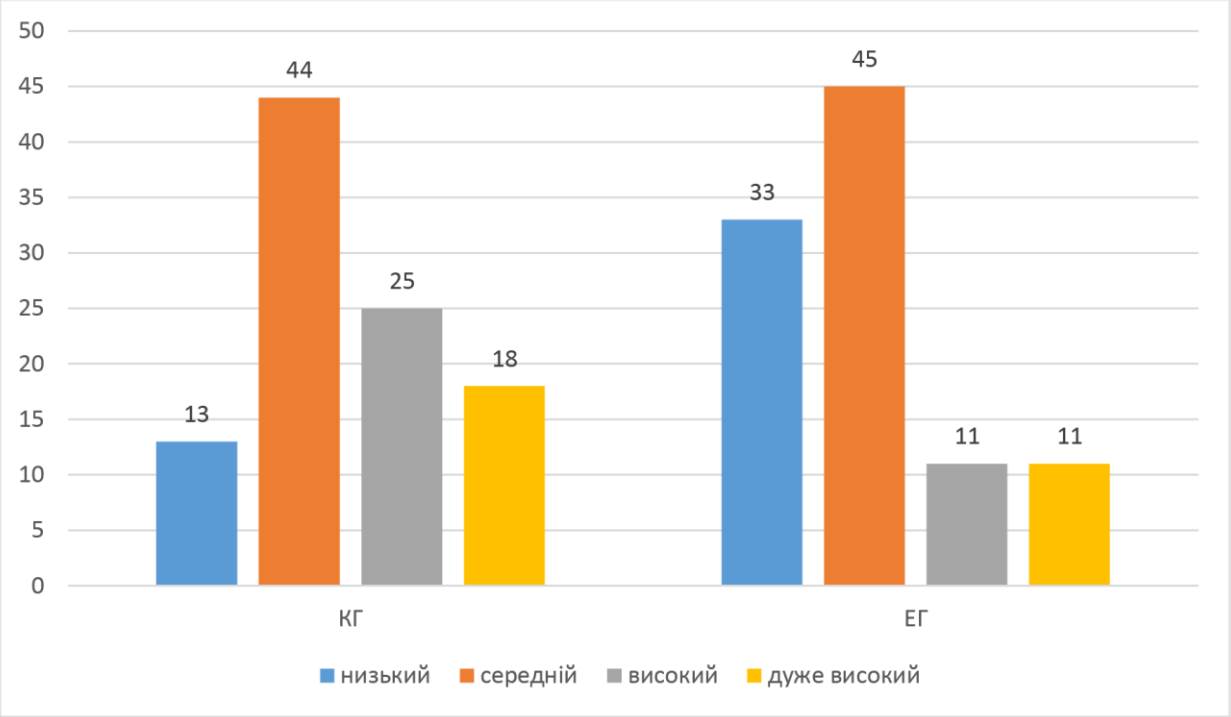

Рис. 2.2.3 – Порівняльний розподіл рівнів самооцінки дітей експериментальної та контрольної груп (за методикою Т. Дембо — С. Рубінштейн, %).

Результати дослідження рівня самооцінки дітей засвідчили наявність суттєвих відмінностей між показниками контрольної та експериментальної груп. Дуже високий рівень самооцінки було виявлено у 18% дітей контрольної групи та 11% дітей експериментальної групи. Подібний рівень може свідчити про завищену самооцінку, яка нерідко пов’язана з певними труднощами особистісного розвитку. Завищена самооцінка може проявлятися у недостатньо критичному ставленні до себе, труднощах адекватного оцінювання власних можливостей та результатів діяльності, а також у нечутливості до зауважень і оцінок з боку оточення. Такі особливості можуть

свідчити про певну особистісну незрілість та прагнення уникати негативного досвіду.

Низький рівень самооцінки був характерний для 18% дітей контрольної групи та 33% дітей експериментальної групи, що свідчить про значно вищий рівень особистісного неблагополуччя серед прийомних дітей. Занижена самооцінка проявляється у невпевненості у власних силах, недооцінюванні своїх можливостей, підвищеній тривожності та залежності від оцінки інших людей. Частина дітей із низьким рівнем самооцінки демонструвала так звану «захисну» позицію, коли підкреслення власної неспроможності чи невпевненості ставало способом уникнення відповідальності та труднощів.

Загалом результати дослідження показали, що рівень самооцінки дітей у різних сферах життєдіяльності є відносно рівномірним та переважно відповідає середньому рівню. Водночас найнижчі показники були зафіксовані у сфері навчальної діяльності та інтелектуального самосприйняття, де середній показник становив 3,4 бала. Це може свідчити про труднощі прийомних дітей у навчанні, недостатню впевненість у власних інтелектуальних можливостях та залежність самооцінки від успішності діяльності.

У процесі аналізу було встановлено, що самооцінка прийомних дітей значною мірою пов’язана із взаєминами зі значущими дорослими — як із біологічними, так і з прийомними батьками. Важливе значення для формування позитивного образу себе мають також діяльнісні сфери життя дитини: навчання, виконання домашніх обов’язків, охайність, ставлення до інших людей та особливості поведінки.

Разом із тим результати дослідження та практичний досвід роботи з прийомними сім’ями свідчать про наявність у багатьох дітей труднощів у навчальній діяльності та проблем зі станом здоров’я. Прийомні батьки й педагоги часто звертали увагу на недостатню мотивацію дітей до навчання, труднощі самостійного виконання домашніх завдань та потребу у постійному

контролі з боку дорослих. Це, у свою чергу, призводить до надмірної концентрації уваги батьків саме на навчальних досягненнях дитини.

Водночас найвищий показник самооцінки у прийомних дітей був зафіксований у сфері оцінки власного здоров'я — 4,3 бала. Отримані результати можуть свідчити про недостатній рівень усвідомлення дітьми власного фізичного стану та особливостей свого тіла. Імовірно, у таких випадках спрацьовують психологічні механізми захисту та компенсації, які дозволяють дитині уникати переживань, пов'язаних із труднощами власного розвитку чи негативним життєвим досвідом.

Крім того, результати дослідження дають підстави припустити, що прийомні діти не завжди глибоко переживають власні невдачі або труднощі у діяльності. Це підтверджується і тим, що у процесі дослідження міжособистісного спілкування та соціальної адаптації статистично значущих відмінностей у діяльнісній сфері між групами виявлено не було.

Ще одним важливим компонентом формування особистісної ідентичності є усвідомлення себе у часовій перспективі та здатність вибудовувати уявлення про власне майбутнє. У ході дослідження на запитання «На кого ти хочеш бути схожим, коли виростеш?» значна частина прийомних дітей зазначила, що основним орієнтиром для них виступають прийомні батьки (54%). Зокрема, 29% дітей хотіли б бути схожими на прийомну матір, а 25% — на прийомного батька. Водночас лише 5% опитаних дітей експериментальної групи вказали, що прагнуть бути схожими на біологічних батьків.

У контрольній групі більшість дітей (62%) визначили орієнтиром для наслідування саме біологічних батьків. Разом із тим серед дітей контрольної вибірки були присутні відповіді типу «хочу бути схожим на себе», тоді як серед прийомних дітей подібних відповідей зафіксовано не було. Це може свідчити про недостатню сформованість у прийомних дітей цілісного образу власного «Я» та труднощі у формуванні автономної особистісної позиції.

Дослідження показало, що у прийомних дітей спостерігається значно ширше коло орієнтирів для наслідування серед дорослих. Окрім прийомних батьків, такими значущими фігурами виступали соціальні працівники, педагоги, вихователі, психологи, родичі та навіть однолітки. Водночас у частини дітей експериментальної групи було виявлено невизначеність щодо майбутнього: цей показник становив 13%, тоді як серед дітей контрольної групи — лише 8%.

Отримані результати свідчать про певну фрагментарність системи значущих взаємин у прийомних дітей та велику кількість включених у їхнє життя дорослих. Подібна соціальна насиченість може ускладнювати процес формування стабільної особистісної ідентичності та внутрішніх психологічних опор. Незважаючи на наявність великої кількості контактів, у прийомних дітей не завжди формується чітко визначена значуща фігура дорослого, яка одночасно виконує підтримувальну, захисну та емоційно стабілізуючу функції. Це може негативно впливати на розвиток базового почуття безпеки та ускладнювати побудову соціальних контактів за межами сім’ї.

Натомість діти контрольної групи переважно демонстрували орієнтацію саме на батьків як основний зразок для побудови власного майбутнього, що свідчить про більшу стабільність сімейної ідентифікації та емоційних зв’язків.

У процесі дослідження було також встановлено певні особливості професійного самовизначення прийомних дітей. Зокрема, вони частіше обирали професії типу «людина — людина». У групі прийомних дітей виявлено дві компенсаторні тенденції: перша пов’язана з прагненням до розширення значущих соціальних контактів та орієнтацією на взаємодію з іншими людьми (58% у прийомних дітей проти 49% у контрольній групі); друга — з прагненням уникати емоційно значущих контактів через орієнтацію на сферу «людина — техніка» (12% у прийомних дітей проти 5% у дітей контрольної групи).

Серед дітей контрольної групи частіше спостерігався інтерес до професій типу «людина — художній образ» (19% проти 10% у прийомних дітей), «людина — знакова система» (9% проти 2%) та «людина — природа» (5% проти 2%).

Отримані результати можуть бути пов’язані з труднощами визначення значущого дорослого у житті прийомної дитини. Водночас закономірності нормативного психічного розвитку передбачають, що формування життєвих умінь, самооцінки та особистісної компетентності ґрунтується саме на стабільних емоційних взаєминах із важливими дорослими. Це ще раз підтверджує значення прийомних батьків у формуванні зони найближчого розвитку дитини, розвитку її провідної діяльності та становленні вікових психічних новоутворень.

Таким чином, якість міжособистісного спілкування та емоційних взаємин із значущими дорослими виступає важливою умовою формування особистісної ідентичності, адекватної самооцінки та успішної соціальної адаптації прийомної дитини.

З метою визначення особливостей міжособистісного спілкування та рівня психологічної адаптації прийомних дітей було проаналізовано результати тесту Р. Жиля. Отримані дані свідчать про переважання ідентифікації прийомних дітей саме з прийомними батьками, тоді як емоційний зв’язок із біологічними батьками виявився менш вираженим. Найбільш помітним було дистанціювання дітей від біологічної матері, що може бути пов’язано з попереднім негативним досвідом сімейних взаємин або емоційною травматизацією.

За середніми показниками найбільший рівень емоційної прихильності та значущості для прийомних дітей мали біологічні брати й сестри. У багатьох випадках саме вони в умовах неблагополучної сімейної ситуації частково виконували функції батьківської підтримки та емоційного захисту. Високий рівень значущості було зафіксовано також щодо прийомного брата, а дещо нижчий — щодо прийомної сестри.

Важливою емоційною фігурою для дітей залишалася і бабуся, причому як у системі біологічної, так і прийомної родини. Водночас у біологічній сім'ї значущість бабусі для дитини дещо перевищувала значущість біологічної матері. У структурі міжособистісних взаємин прийомної родини значну роль відігравали також прийомні дядько та тітка, які нерідко виступали додатковими джерелами емоційної підтримки та сімейної взаємодії (рис. 2.2.4).

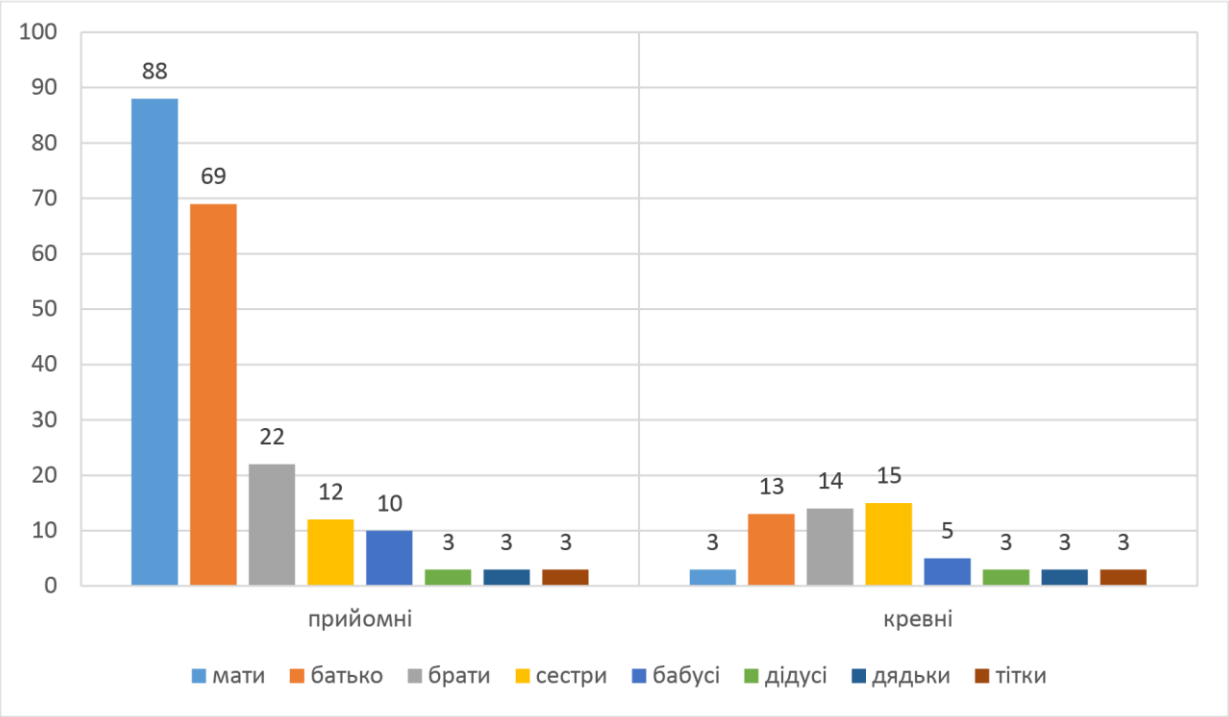

Рис. 2.2.4 – Показники значущості прийомних і кровних родичів у системі міжособистісних взаємин прийомних дітей (%).

Дослідження особливостей значущих ідентифікацій показало, що прийомні сім'ї для прийомної дитини є більш структурованими, а сімейні ролі у них мають чіткіший та більш нормативний характер. На відміну від цього, система взаємин у біологічній родині часто характеризується недостатньою визначеністю сімейних ролей, а батьківські функції нерідко виконують інші члени сім'ї — брати, сестри або навіть представники старшого покоління.

Важливим аспектом дослідження стало вивчення того, як прийомна дитина сприймає взаємини між членами прийомної сім'ї у порівнянні з

біологічною родиною. Незважаючи на зміну місця проживання, біологічна сім’я продовжує залишатися для дитини частиною реального або емоційно значущого оточення. Водночас 39,1% прийомних дітей зазначили, що не мають бажання підтримувати спілкування з біологічними родичами, натомість ідентифікуючи себе із прийомною родиною. Це свідчить про те, що саме прийомна сім’я поступово стає для дитини основою формування нової особистісної ідентичності.

Разом із тим можна припустити, що неусвідомлений психологічний матеріал, пов’язаний із минулим життєвим досвідом дитини, може чинити прихований деструктивний вплив як на формування її особистісної історії, так і на функціонування прийомної сім’ї загалом. Закритість теми походження дитини та її попереднього досвіду для обговорення у сім’ї нерідко сприяє формуванню своєрідного міфу про «особливий» статус біологічних батьків та необхідність збереження емоційного зв’язку з ними.

У багатьох випадках прийомні батьки намагаються дистанціюватися від обговорення попереднього досвіду дитини, пояснюючи це такими твердженнями:

- «дитина не хоче згадувати про батьків»;
- «вона нічого не пам’ятає, тому немає сенсу говорити про це»;
- «краще не пригадувати минуле, щоб не завдавати болю»;
- «не потрібно турбувати дитину попереднім життям»;
- «вона ідеалізує своїх біологічних батьків»;
- «про рідних батьків не можна сказати нічого поганого».

Виявлені особливості свідчать про те, що у взаємодії з прийомними дітьми дорослі часто керуються власними соціальними уявленнями про сім’ю та батьківство. Водночас прийомна дитина, яка не пройшла повною мірою процес нормативної сімейної соціалізації, сприймає біологічну родину насамперед через призму базових потреб — безпеки, захисту та емоційного виживання.

Невідповідність між сприйняттям минулого дитиною та дорослими може спричиняти внутрішній психологічний конфлікт і ускладнювати процес формування гармонійних міжособистісних взаємин у прийомній сім'ї. Саме тому подібні ситуації потребують професійної психологічної підтримки, спрямованої на корекцію моделей взаємодії у сім'ї, підвищення виховного потенціалу прийомних батьків та розвиток їхньої готовності до відкритого й безпечного обговорення життєвої історії дитини.

Результати дослідження підтвердили, що процес засвоєння прийомною дитиною системи сімейних зв'язків супроводжується значними перцептивними змінами, які стосуються самоусвідомлення, національної та сімейної належності, сприйняття простору проживання, а також формування «фізичного Я». Усе це безпосередньо впливає на розвиток особистісної ідентичності дитини та особливості її міжособистісного спілкування.

Було встановлено, що прийомні діти нерідко демонструють труднощі у розумінні складної системи сімейних взаємин та прагнуть спростити її до більш звичних діадних моделей взаємодії. У більшості випадків структура сімейних стосунків сприймається ними як жорстка та ієрархічна. Потрапляючи у прийомну сім'ю, дитина стикається з необхідністю адаптації до нової, складнішої системи соціальних зв'язків, що часто викликає внутрішню напругу та прагнення повернутися до більш зрозумілих моделей взаємодії.

За відсутності підтримувальної та інтегруючої ролі значущого дорослого, а також за умов недостатнього усвідомлення власної життєвої історії, у дитини можуть виникати труднощі в опануванні складних соціальних взаємин у процесі сімейної соціалізації. Це, у свою чергу, негативно впливає на формування її здатності до ефективного міжособистісного спілкування та психологічної адаптації у прийомній родині.

Для дітей із прийомних сімей брати та сестри відіграють важливу роль у процесі соціалізації як у межах біологічної, так і прийомної родини. У контрольній групі значущість братів і сестер була більш збалансованою та

перебувала приблизно на одному рівні з іншими родичами — дядьками, тітками, хрещеними батьками.

Попри те, що діти обох груп перебувають на етапі формування референтного кола спілкування, саме у контрольній вибірці чітко простежується значущість друзів як важливого компонента соціального середовища. За результатами методики Р. Жиля встановлено, що позиція друзів у дітей контрольної групи займає місце одразу після значущості батька. Натомість у прийомних дітей спостерігається звуження кола соціальних контактів як у межах сімейного середовища, так і поза його межами.

Водночас у дітей контрольної групи соціальні зв'язки є більш різноманітними та включають не лише членів родини, а й учителів, однокласників, хрещених батьків, друзів і навіть домашніх тварин. Це свідчить про більш широкий спектр емоційних та комунікативних взаємин у дітей, які виховуються у біологічних сім'ях.

За результатами проведеного емпіричного дослідження було визначено два основних типи психологічної адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомній сім'ї: адаптованість та дезадаптованість.

Адаптовані діти характеризувалися:

- достатньою поінформованістю про власне походження, ім'я, стать, вік та національність;
- наявністю розвиненої системи соціальних контактів і значущих осіб;
- сформованими уявленнями про власне майбутнє, професійні перспективи та гендерні ролі;
- взаємопов'язаністю компонентів «Соціальне Я», «Перспективне Я», «Комунікативне Я», «Рефлексивне Я», «Діяльнісне Я», «Фізичне Я», «Фінансове Я», «Проблемне Я» та «Ситуативне Я»;

Такі особливості свідчать про більш успішний перебіг процесу соціально-психологічної адаптації та сформованість позитивного досвіду міжособистісного спілкування у прийомній родині.

Дезадаптовані діти характеризувалися недостатньою поінформованістю про власне походження, ім'я, стать, вік та національну належність; обмеженим колом соціальних контактів і значущих осіб; несформованими уявленнями про власне майбутнє, професійне самовизначення та гендерні ролі. У таких дітей спостерігався низький рівень взаємозв'язку між компонентами «Соціальне Я», «Перспективне Я», «Комунікативне Я», «Рефлексивне Я», «Діяльнісне Я», «Матеріальне Я», «Фізичне Я», «Проблемне Я» та «Ситуативне Я».

Крім того, для дезадаптованих дітей були характерними труднощі у побудові соціальної взаємодії та встановленні емоційно близьких стосунків із членами родини й дорослими, які здійснюють догляд. У більшості випадків у них спостерігався низький рівень самооцінки, невпевненість у собі та фрагментарність образу власного «Я», що негативно впливало на процес міжособистісного спілкування та соціально-психологічної адаптації у прийомній сім'ї (рис. 2.2.5).

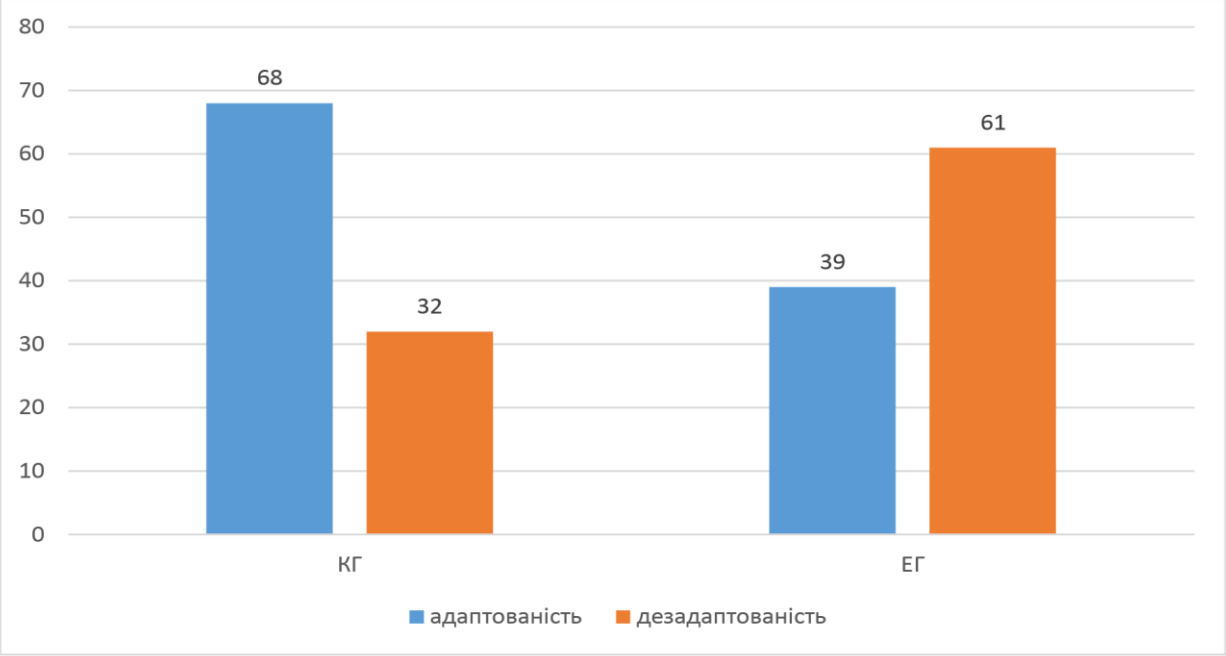

Рис. 2.2.5 – Розподіл рівнів психологічної адаптації дітей контрольної та експериментальної груп (%).

Результати емпіричного дослідження рівнів адаптації дітей засвідчили суттєві відмінності між показниками контрольної та експериментальної груп. Високий рівень адаптованості було виявлено у 68% дітей контрольної групи та лише у 39% дітей експериментальної групи. Водночас ознаки дезадаптації спостерігалися у 32% дітей контрольної вибірки та у 61% прийомних дітей.

Отримані результати свідчать про те, що значна частина дітей із прийомних сімей належить до «групи ризику» щодо виникнення труднощів соціально-психологічної адаптації. Дезадаптованість проявляється у невпевненості дитини у собі, труднощах встановлення соціальних контактів, недостатньо сформованих уявленнях про власне майбутнє, емоційній нестабільності та проблемах міжособистісного спілкування.

Загалом результати дослідження підтверджують, що психологічні особливості міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми формуються під впливом численних соціально-психологічних чинників. Соціальна ситуація розвитку дитини до та після її влаштування у прийомну сім'ю зазнає істотних змін, пов'язаних зі зміною місця проживання, сімейного середовища, кількісного та вікового складу родини, матеріально-побутових умов, а також стилю внутрішньосімейної взаємодії.

Для більшості прийомних дітей характерним є перехід із середовища інтернатного типу, де практично відсутні особисті межі та індивідуальний простір, до сімейної системи з чіткими правилами, розподілом ролей і персоналізованою увагою до потреб дитини. Подібні зміни можуть викликати внутрішні суперечності та ставати передумовою конфліктів, поведінкових труднощів і психологічної напруги.

У процесі адаптації у прийомних дітей можуть спостерігатися різні форми дезадаптивної поведінки: агресивність, провокативні дії, втечі з дому, порушення правил взаємодії. У деяких випадках дитина прагне відтворити звичну для себе соціальну ситуацію шляхом розширення меж сімейного простору, активно залучаючи до нього сторонніх людей або намагаючись уникати чітких сімейних правил.

Водночас результати дослідження показали, що для успішної адаптації прийомної дитини особливе значення мають стабільність сімейного середовища, чіткість міжособистісних меж, наявність емоційно значущого дорослого, а також забезпечення базових потреб дитини у безпеці, підтримці та прийнятті. Саме ці фактори створюють основу для формування довіри та розвитку гармонійного міжособистісного спілкування у сім'ї.

Було встановлено, що зміни у соціальній ситуації розвитку дитини безпосередньо впливають на процес її психологічної адаптації. Такими змінами можуть бути повторні переміщення між сім'ями, доступність інформації про власне походження та національну належність, а також індивідуальні психофізіологічні особливості розвитку дитини.

Вікова динаміка розвитку прийомних дітей свідчить про поступову стабілізацію їхнього емоційного стану в умовах прийомної сім'ї, активізацію інтелектуального розвитку, зростання інтересу до власної життєвої історії та підвищення рівня поінформованості про себе. Це сприяє формуванню цілісної автобіографічної пам'яті та створює підґрунтя для розвитку особистісної ідентичності й ефективного міжособистісного спілкування.

Таким чином, результати дослідження підтверджують, що створення стабільного, емоційно безпечного сімейного середовища та підтримка позитивних міжособистісних взаємин у прийомній родині є важливою умовою успішної психологічної адаптації дитини та її гармонійного особистісного розвитку.

Отже, результати емпіричного дослідження психологічних особливостей міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми засвідчили, що процес соціально-психологічної адаптації прийомної дитини є складним та залежить від багатьох внутрішніх і зовнішніх чинників. Встановлено, що у значної частини прийомних дітей спостерігаються труднощі у формуванні цілісної особистісної ідентичності, усвідомленні власного минулого, побудові образу майбутнього та розвитку стабільних соціальних контактів.

Дослідження показало, що прийомні діти часто мають фрагментарні уявлення про власну життєву історію, походження, національність, сімейну належність та систему родинних взаємин. Подібні особливості негативно впливають на формування образу «Я», рівень самооцінки та здатність до ефективного міжособистісного спілкування.

Встановлено, що для прийомних дітей характерним є звужене коло соціальних контактів, підвищена емоційна залежність від значущих дорослих, труднощі у формуванні автономності та складність адаптації до нової системи сімейних взаємин. Водночас позитивну роль у процесі соціалізації відіграють прийомні батьки, брати й сестри, які виступають для дитини важливими емоційними орієнтирами та джерелами підтримки.

Результати дослідження самооцінки засвідчили, що серед прийомних дітей значно частіше спостерігається низький рівень самооцінки, невпевненість у собі та труднощі самосприйняття. У частини дітей виявлено ознаки емоційної нестабільності, регресивної поведінки, труднощів у встановленні соціальних контактів та фрагментарності образу власного «Я».

Емпіричне дослідження дозволило виокремити два основні типи адаптації прийомних дітей — адаптованість та дезадаптованість. Адаптовані діти характеризуються сформованою системою соціальних зв’язків, цілісним образом себе, позитивною самооцінкою та здатністю до емоційно близьких взаємин. Дезадаптовані діти, навпаки, демонструють труднощі у міжособистісному спілкуванні, невизначеність життєвих орієнтирів, емоційну нестабільність і недостатню сформованість особистісної ідентичності.

Отримані результати підтверджують, що успішність міжособистісного спілкування у прийомній сім’ї значною мірою залежить від стабільності сімейного середовища, наявності емоційно значущого дорослого, підтримки позитивних сімейних взаємин та створення умов для формування у дитини почуття безпеки, прийняття та довіри.

Таким чином, процес психологічної адаптації прийомної дитини потребує комплексного психолого-педагогічного супроводу, спрямованого на

розвиток її особистісної ідентичності, емоційної стабільності, комунікативних навичок та гармонізацію міжособистісних взаємин у прийомній родині.

Висновки до розділу 2

У другому розділі було проведено емпіричне дослідження психологічних особливостей міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми. Для реалізації поставлених завдань використано комплекс психодіагностичних методик, зокрема: «Стандартизоване інтерв'ю» Т. Деміржі, методику «Хто Я» М. Куна та Т. Макпартленда у модифікації Т. Румянцевої, тест Р. Жиля, методику самооцінки Т. Дембо — С. Рубінштейн та проєктивну методику «Автопортрет». Це дозволило комплексно дослідити особливості особистісного розвитку, самооцінки, ідентичності, емоційної сфери та системи соціальних взаємин прийомних дітей.

У ході дослідження встановлено, що значна частина прийомних дітей має труднощі у формуванні цілісного образу власного «Я», усвідомленні свого минулого, сімейної належності та побудові уявлень про майбутнє. Для багатьох дітей характерною є фрагментарність життєвого досвіду, недостатня поінформованість про власне походження, національність, історію сім'ї та труднощі самоідентифікації.

Дослідження показало, що міжособистісне спілкування прийомних дітей характеризується звуженим колом соціальних контактів, підвищеною емоційною залежністю від значущих дорослих, труднощами встановлення довірливих взаємин та недостатнім рівнем соціальної активності. Водночас прийомні батьки, брати й сестри виступають важливими фігурами емоційної підтримки та значущими орієнтирами у процесі соціалізації дитини.

Результати дослідження самооцінки засвідчили, що серед прийомних дітей значно частіше спостерігається низький рівень самооцінки, невпевненість у собі, труднощі у сфері навчальної діяльності та недостатня сформованість позитивного ставлення до себе. У частини дітей виявлено

ознаки емоційної нестабільності, регресивних форм поведінки та труднощів саморегуляції.

Встановлено, що процес міжособистісного спілкування у прийомній сім'ї значною мірою залежить від попереднього життєвого досвіду дитини, наявності психотравмуючих ситуацій, кількості переміщень між різними формами виховання, рівня емоційної депривації та особливостей сімейного середовища.

Емпіричне дослідження дозволило виокремити два основні рівні психологічної адаптації прийомних дітей — адаптованість та дезадаптованість. Адаптовані діти характеризуються сформованою системою соціальних контактів, позитивною самооцінкою, цілісним образом себе та здатністю до емоційно близьких взаємин. Дезадаптовані діти демонструють труднощі у міжособистісному спілкуванні, низький рівень самооцінки, невизначеність життєвих орієнтирів та емоційну нестабільність.

Результати дослідження підтвердили, що ефективність міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми значною мірою визначається стабільністю сімейного середовища, наявністю емоційно значущого дорослого, підтримкою позитивних сімейних взаємин та створенням умов для формування у дитини почуття безпеки, прийняття та довіри.

Таким чином, проведене емпіричне дослідження підтверджує необхідність комплексного психологічного супроводу прийомних сімей, спрямованого на розвиток комунікативних навичок дітей, формування позитивної самооцінки, стабілізацію емоційного стану та гармонізацію міжособистісних взаємин у сімейному середовищі.

РОЗДІЛ 3
ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ОПТИМІЗАЦІЇ МІЖОСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ У РОДИНАХ ІЗ ПРИЙОМНИМИ ДІТЬМИ

3.1 Психологічний супровід розвитку ефективного міжособистісного спілкування у прийомних родинах

Організація психологічного супроводу міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми повинна здійснюватися відповідно до соціально-правових засад захисту прав дитини та функціонування прийомної сім'ї. Особливості діяльності прийомних родин регламентуються нормативно-правовими актами та реалізуються через систему державного контролю і соціального супроводу. За таких умов відповідальність за створення сприятливого психологічного середовища та розвиток гармонійних взаємин у сім'ї покладається як на прийомних батьків, так і на фахівців соціальної та психологічної сфер. Це, у свою чергу, вимагає від психологів і соціальних працівників високого рівня професійної компетентності та готовності до роботи із сім'ями даної категорії.

Дослідження показують, що найбільш ефективним у роботі з прийомними родинами є не контролюючий чи примусовий, а партнерський і кооперативний стиль взаємодії між представниками соціальних служб та членами сім'ї. Саме застосування сімейно-орієнтованого підходу створює умови для формування довірливих взаємин, стабілізації емоційного клімату та оптимізації міжособистісного спілкування у прийомній родині.

Особливості психологічного супроводу прийомних сімей та організації взаємодії між їх членами розкриваються у працях Г. Бевз, В. Захарченко [3]. Практика функціонування системи опіки та піклування в Україні свідчить про необхідність урахування специфіки різних форм сімейного влаштування дитини: усиновлення, прийомної сім'ї, патронатного виховання тощо. Якщо усиновлення передбачає повну інтеграцію дитини у нову сімейну систему та

поєднання її життєвої історії з історією усиновлювачів, то у прийомній сім'ї важливим залишається збереження індивідуальної історії дитини та підтримка її особистісної ідентичності. На цьому наголошує Т. Мельничук [40], підкреслюючи важливість збереження у дитини уявлень про власне походження та життєвий шлях.

У процесі організації психологічного супроводу необхідно враховувати вік дитини на момент влаштування у сім'ю, тривалість перебування у прийомній родині, наявність контактів із біологічними родичами, а також індивідуальні особливості її психоемоційного розвитку.

Окрім нормативно-правових аспектів, важливим методологічним підґрунтям роботи з прийомними сім'ями є системний підхід, відповідно до якого психологічні труднощі дитини розглядаються у контексті всієї сімейної системи. Наукові праці М. Боуена, Ю. Гіппенрейтер, Е. Ейдеміллера, В. Мухіної, А. Співаковської та інших дослідників підтверджують, що ефективна психологічна допомога дитині неможлива без аналізу особливостей функціонування сім'ї та взаємодії між її членами.

У психологічній практиці виокремлюють два основні підходи до корекції дитячо-батьківських взаємин у прийомній родині: педагогічно-орієнтований та психотерапевтично-орієнтований. Педагогічно-орієнтований підхід спрямований на профілактичну роботу та підвищення виховного потенціалу прийомних батьків, формування у них педагогічної культури та навичок ефективного спілкування з дитиною. Психотерапевтично-орієнтований підхід передбачає корекцію емоційного ставлення батьків до дитини, гармонізацію сімейних взаємин та стабілізацію психологічного клімату у родині [35].

Т. Яблонська у своїх дослідженнях наголошує, що позитивні зміни в особистісному розвитку прийомної дитини значною мірою залежать від змін у системі взаємин між батьками та дитиною [73]. Авторка підкреслює важливість поєднання індивідуального та системного підходів у процесі психологічного консультування прийомних сімей. Індивідуальний аспект

роботи передбачає аналіз особистісних труднощів дитини, її емоційного стану та особливостей розвитку, тоді як системний підхід спрямований на дослідження ролі сімейних взаємин у виникненні та підтримці проблемної ситуації.

У процесі психологічного супроводу важливо враховувати закономірності вікового розвитку дитини та особливості формування її особистісної ідентичності. Корисними у цьому контексті є положення теорій Е. Еріксона, К. Тревартена, А. Ватермана, Р. Тернера, Х. Беккера, які розглядають розвиток особистості як результат взаємодії дитини із соціальним середовищем та значущими дорослими. Важливе значення мають також процеси індивідуалізації та формування суб'єктності особистості, що забезпечують розвиток автономності, самосвідомості та здатності до побудови ефективного міжособистісного спілкування.

Психологічний супровід прийомної дитини повинен бути спрямований насамперед на формування стабільних емоційних зв'язків із прийомними батьками та розвиток у дитини базового почуття безпеки й довіри. Вітчизняні та міжнародні дослідження підтверджують, що одним із ключових чинників успішної адаптації дитини у прийомній сім'ї є формування позитивної прихильності до значущого дорослого. Саме емоційно безпечні взаємини у сім'ї створюють умови для розвитку комунікативних навичок, стабілізації емоційного стану дитини та формування її позитивного образу «Я».

Соціально-психологічна практика, зокрема психоаналітичний підхід (Д. Віннікотт, М. Кляйн, Р. Шпітц та ін.), доводить, що для повноцінного психічного розвитку дитини та формування її «здорового Его» необхідною умовою є наявність стабільного дорослого, який забезпечує турботу, захист і емоційну підтримку. За умови достатнього материнського догляду у дитини формуються передумови для інтеріоризації материнської «Его-функції», яка надалі стає основою емоційної саморегуляції та побудови гармонійних міжособистісних взаємин.

Роль значущого дорослого полягає не лише у фізичному догляді за дитиною, а й у здатності приймати, відображати та емоційно «контейнерувати» її переживання. У випадку дефіциту такого досвіду дитина змушена самостійно справлятися зі своїми емоційними станами, що призводить до формування внутрішньої тривоги, невпевненості та фіксації на базових потребах виживання. У результаті потреби особистісного розвитку, соціалізації та емоційної близькості відходять на другий план.

Міжнародний досвід психотерапевтичної роботи з прийомними дітьми свідчить про те, що у процесі ігрової діяльності діти часто відтворюють власний травматичний досвід втрати, покинутості та емоційного відторгнення. У терапевтичному просторі вони можуть ховати іграшки, закопувати їх у пісок, моделювати ситуації втрати або знищення персонажів, що символічно відображає їхній внутрішній емоційний стан та пережитий досвід сепарації.

Під час психотерапевтичної взаємодії прийомні діти нерідко ідентифікують себе з іграшками та прагнуть убезпечити їх від можливого пошкодження чи втрати. Це проявляється у бажанні сховати іграшку, залишити її психологу на збереження або забрати із собою. Подібна поведінка свідчить про високий рівень тривожності, страх втрати значущого об’єкта та потребу у стабільності й безпеці.

Практичний досвід роботи з прийомними дітьми показує, що вони особливо гостро переживають ситуації розлуки та зміни у взаємодії з психологом. Навіть тимчасові перерви у психотерапевтичній роботі можуть викликати у дитини сильне емоційне напруження, тривогу або страх повторного відторгнення. Саме тому важливим компонентом психологічного супроводу є попереднє пояснення будь-яких змін у роботі: перенесення зустрічей, зміни приміщення, графіку роботи чи завершення терапевтичного процесу.

Досвід психологічної практики також свідчить про те, що повне припинення контакту після завершення психотерапевтичної роботи може негативно впливати на емоційний стан прийомної дитини. Тому доцільним є

створення можливості підтримання символічного або дистанційного контакту — через телефонний зв’язок чи інші форми комунікації, які допомагають дитині зберігати відчуття психологічної безпеки.

Важливим напрямом психологічного супроводу прийомних дітей є підтримка процесу диференціації особистості, який у таких дітей часто відбувається повільніше порівняно з нормативним розвитком. Подібні особливості можуть бути незрозумілими для прийомних батьків, тому важливим завданням фахівців є формування у дорослих толерантного ставлення до темпів емоційного та особистісного відновлення дитини.

Це ще раз підтверджує актуальність використання сімейно-орієнтованого підходу у психологічній роботі з прийомними родинами. Така робота має бути спрямована не лише на підтримку дитини, а й на розвиток готовності прийомних батьків до розуміння особливостей її поведінки, емоційних реакцій та міжособистісного спілкування.

Особливого значення набуває допомога дитині у розумінні системи соціальних ролей та сімейних взаємин. Йдеться про усвідомлення того, чому у дитини є біологічні та прийомні батьки, чому обмежується спілкування з окремими родичами або чому її життєва ситуація відрізняється від досвіду інших дітей.

При влаштуванні дитини до прийомної сім’ї відбувається її перехід із однієї сімейної системи до іншої, які часто суттєво відрізняються за цінностями, стилем виховання, рівнем емоційної безпеки, стабільності та матеріального забезпечення. Саме тому психологічний супровід розвитку міжособистісного спілкування у прийомній родині повинен охоплювати такі основні напрями:

1. відновлення та формування емоційної прихильності до значущих дорослих;

2. допомогу дитині у відтворенні та усвідомленні безперервності власної життєвої історії;

3. створення у прийомній сім'ї безпечного інтерсуб'єктного простору, заснованого на взаємній довірі, емоційній підтримці та позитивному міжособистісному спілкуванні.

У результаті узагальнення теоретичних положень і результатів емпіричного дослідження було встановлено, що концепція побудови інтерсуб'єктного світу повсякденного життя особистості (Т. Лукман, К. Тревартен, А. Шульц) дає можливість комплексно пояснити особливості міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми та системно охарактеризувати процес їх соціально-психологічної адаптації.

На основі отриманих результатів була розроблена тренінгова програма психологічного супроводу міжособистісного спілкування у прийомній сім'ї. Програма ґрунтується на визначених закономірностях розвитку особистості прийомної дитини, особливостях формування її ідентичності та значенні фігури емоційно важливого дорослого у процесі становлення безпечних взаємин. Особлива увага приділяється ролі прийомних батьків як носіїв підтримки, безпеки та позитивного образу дитини, а також забезпеченню наступності її особистісного розвитку в умовах нової сімейної системи.

Важливо підкреслити, що розроблена модель психологічного супроводу має динамічний характер, оскільки базується на ефектах міжособистісної взаємодії між прийомною дитиною та значущим дорослим. Такою фігурою може виступати один із прийомних батьків, взаємодія з яким сприяє формуванню позитивних соціально-психологічних ефектів: довіри, прихильності, емоційної близькості, співпраці, саморозкриття, емпатійного сприйняття та гармонійного психічного розвитку дитини.

Модель підтверджує, що прийомні батьки виступають важливими трансляторами позитивного образу дитини та сприяють формуванню її особистісної ідентичності. Ефективність цього процесу значною мірою залежить від створення оптимальних умов психологічної безпеки, емоційного прийняття та стабільного міжособистісного спілкування у сім'ї.

Особливого значення набуває поінформованість прийомних батьків про попередній життєвий досвід дитини, її соціальну ситуацію розвитку, пережиті травматичні події та особливості емоційного реагування. Прийомним батькам важливо усвідомлювати власні упередження щодо минулого дитини та уникати формування стереотипних уявлень про «генетично зумовлені» негативні риси чи так званий «поклик крові». Подібні установки можуть перешкоджати формуванню довірливих взаємин і негативно впливати на процес міжособистісного спілкування у сім'ї.

Важливим елементом психологічної підтримки є здатність прийомних батьків виступати для дитини своєрідним «емпатійним дзеркалом», у якому вона може безпечно пізнавати себе, власні емоції та перспективи свого розвитку. Посилення турботи, емоційна підтримка, проведення рефлексивних діалогів та уважне ставлення до емоційних реакцій дитини допомагають прийомним батькам коригувати власну поведінку та формувати атмосферу емоційного прийняття.

Відкритість, щирість, емпатія та здатність до саморефлексії сприяють створенню інтерсуб'єктного простору взаємодії, у межах якого дитина може відкрито ділитися власними переживаннями без страху осуду чи відторгнення. Саме за таких умов відновлюється почуття психологічної безпеки, формується довіра до себе та оточення, а також розвивається здатність долати життєві труднощі й фрустрації.

За відсутності емоційно безпечного простору міжособистісної взаємодії прийомна дитина може почати пристосовуватися до образу, який нав'язується їй дорослими, що ускладнює процес формування її власної особистісної ідентичності. Подібні ризики посилюються у випадках, коли попередній досвід дитини був пов'язаний із дефіцитом партнерських взаємин у біологічній родині, емоційним нехтуванням, насильством, втратами чи депривацією [18].

Саме тому прийомним батькам необхідно враховувати особливості попереднього досвіду дитини та за підтримки фахівців — психологів і

соціальних працівників — шукати ефективні способи зниження негативного впливу травматичних переживань на її розвиток. У цьому контексті важливого значення набуває навчання прийомних батьків навичкам рефлексивного спілкування та побудови терапевтичних взаємин із дитиною [16].

Отже, важливими умовами успішного формування особистісної ідентичності прийомної дитини є безперервність емоційної підтримки, створення атмосфери безпеки та прийняття, розвиток довірливих взаємин, забезпечення доступу до інформації про власне минуле, а також формування емпатії, рефлексії та конструктивних способів подолання труднощів.

Таблиця 3.1.1 – Психологічні умови оптимізації міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми

Психологічні умови	Характеристика	Очікуваний результат
Формування емоційно безпечного середовища	Створення атмосфери підтримки, прийняття, стабільності та довіри у сім'ї	Зниження рівня тривожності та розвиток базового почуття безпеки у дитини
Налагодження емоційної прихильності	Формування стійкого емоційного зв'язку між дитиною та прийомними батьками	Підвищення рівня довіри, емоційної близькості та відкритості у спілкуванні
Розвиток рефлексивного спілкування	Використання прийомними батьками рефлексивних діалогів, активного слухання та емпатії	Поліпшення взаєморозуміння між членами родини
Урахування попереднього досвіду дитини	Аналіз життєвої історії дитини, пережитих травм, втрат і депривaційного досвіду	Зменшення впливу психотравмуючих факторів на поведінку дитини
Підтримка позитивного образу «Я»	Формування позитивної самооцінки та прийняття дитиною власної особистості	Розвиток особистісної ідентичності та впевненості у собі

Психологічні умови	Характеристика	Очікуваний результат
Забезпечення стабільності сімейних взаємин	Чіткість сімейних ролей, правил взаємодії та послідовність виховних впливів	Формування передбачуваності та психологічного комфорту
Психологічна підтримка прийомних батьків	Консультування, тренінги та психолого-педагогічний супровід сім'ї	Підвищення виховного потенціалу та комунікативної компетентності батьків
Розвиток соціальних контактів дитини	Сприяння розширенню кола спілкування, взаємодії з однолітками та значущими дорослими	Покращення соціальної адаптації та комунікативних навичок
Формування інтерсуб'єктного простору взаємодії	Побудова взаємин на основі взаємної поваги, довіри та емоційного прийняття	Гармонізація міжособистісного спілкування у прийомній родині
Професійний психологічний супровід	Залучення психолога до роботи з дитиною та сім'єю	Своєчасна корекція труднощів адаптації та поведінкових порушень

Проведене дослідження дозволило визначити основні психологічні умови, які сприяють оптимізації міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми. Встановлено, що ключовим чинником гармонійної взаємодії у прийомній сім'ї є створення емоційно безпечного середовища, у якому дитина відчуває підтримку, прийняття та стабільність. Саме атмосфера довіри й психологічної безпеки створює передумови для розвитку позитивної прихильності до прийомних батьків та формування здатності до відкритого спілкування.

Важливе значення має також розвиток рефлексивного спілкування між членами родини. Використання прийомними батьками емпатії, активного слухання та підтримувального діалогу допомагає дитині усвідомлювати власні переживання, формувати навички емоційної саморегуляції та поступово долати наслідки психотравмуючого досвіду.

Результати дослідження підтвердили, що ефективність міжособистісного спілкування значною мірою залежить від урахування попереднього життєвого досвіду дитини, особливостей її емоційного розвитку та рівня сформованості особистісної ідентичності. Саме тому важливим напрямом психологічної роботи є підтримка позитивного образу «Я», розвиток самооцінки та допомога дитині у прийнятті власної життєвої історії.

Крім того, важливими умовами успішної адаптації дитини є стабільність сімейних взаємин, чіткість сімейних ролей, послідовність виховних впливів та психологічна підтримка прийомних батьків. Підвищення їхньої психологічної компетентності сприяє покращенню емоційного клімату у сім'ї та гармонізації взаємин між усіма її членами.

Отже, психологічний супровід міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми повинен мати комплексний та системний характер. Встановлено, що ефективність адаптації прийомної дитини значною мірою залежить від якості емоційних взаємин із прийомними батьками, рівня психологічної безпеки у сім'ї та сформованості позитивного комунікативного середовища.

Важливими умовами оптимізації міжособистісного спілкування є формування емоційної прихильності, розвиток довірливих взаємин, підтримка позитивної самооцінки дитини, урахування її попереднього життєвого досвіду та забезпечення стабільності сімейної системи.

Доведено, що психологічна підтримка прийомних батьків, розвиток навичок рефлексивного спілкування та залучення фахівців психологічної сфери сприяють гармонізації внутрішньосімейних взаємин, зниженню рівня конфліктності та покращенню соціально-психологічної адаптації прийомних дітей.

Таким чином, створення у прийомній родині емоційно безпечного інтерсуб'єктного простору виступає важливою передумовою гармонійного особистісного розвитку дитини та формування ефективного міжособистісного спілкування.

3.2 Оцінка ефективності психологічних заходів щодо покращення міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми

Спираючись на результати теоретичного аналізу та емпіричного дослідження психологічних особливостей міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми, було розроблено та апробовано програму психологічного супроводу, спрямовану на оптимізацію взаємин між членами прийомної сім'ї. Програма мала індивідуально-орієнтований характер і створювалася з урахуванням особливостей конкретної дитини, її життєвого досвіду, рівня адаптованості та актуальних психологічних потреб.

Організація психологічної роботи щодо покращення міжособистісного спілкування у прийомній сім'ї здійснювалася на кількох взаємопов'язаних рівнях:

- соціально-правовому;
- сімейному;
- індивідуальному.

Соціально-правовий рівень передбачав реалізацію заходів соціального захисту дитини у процесі її влаштування до прийомної сім'ї, визначення правових аспектів взаємодії з біологічними родичами та організацію соціального супроводу сім'ї методом ведення випадку.

Сімейний рівень був спрямований на проведення психологічно-просвітницької роботи з прийомними батьками, формування у них навичок конструктивного міжособистісного спілкування, розвитку емпатії, емоційної підтримки та усвідомлення особливостей психоемоційного стану прийомної дитини.

Індивідуальний рівень передбачав безпосередню психологічну роботу з дитиною, спрямовану на стабілізацію її емоційного стану, розвиток самооцінки, формування позитивної особистісної ідентичності та вдосконалення комунікативних навичок.

Психологічний супровід організовувався таким чином, щоб до процесу були залучені всі учасники взаємодії: соціальний працівник, психолог, прийомні батьки та сама дитина. Координація діяльності здійснювалася соціальним працівником у межах системи соціального супроводу прийомної сім'ї.

Система психологічних впливів передбачала:

- психологічне консультування прийомних батьків;
- підвищення професійної компетентності соціальних працівників;
- підготовку психологів до роботи зі специфікою прийомних сімей;
- проведення групових занять і тренінгів для батьків;
- індивідуальну психокорекційну роботу з дитиною;
- моніторинг динаміки адаптації та міжособистісних взаємин у сім'ї.

Початок психологічної роботи зазвичай ініціювався або прийомними батьками, або соціальними працівниками та включав декілька основних етапів:

1. **Збір інформації про життєву ситуацію дитини** — вивчення особливостей її розвитку до та після влаштування у прийомну сім'ю, аналіз соціальної історії та психодіагностика рівня адаптації.

2. **Визначення впливу нормативних і ненормативних чинників розвитку** — оцінка наслідків депривації, психотравмуючого досвіду, особливостей формування прихильності та відповідності розвитку віковим нормам.

3. **Розробка індивідуальної програми психологічного супроводу** — створення комплексу корекційно-розвивальних заходів відповідно до потреб конкретної дитини та особливостей сімейної взаємодії.

4. **Оцінка динаміки змін** — дослідження результативності психологічної роботи та рівня покращення міжособистісного спілкування у сім'ї після реалізації програми.

Особливе значення у процесі психологічного супроводу мало проведення консультативної роботи з прийомними батьками. У ході консультування обговорювалися:

- особливості впливу попереднього життєвого досвіду дитини на її поведінку;
- труднощі емоційної взаємодії у сім'ї;
- міфи та страхи, пов'язані з біологічною родиною дитини;
- способи формування довірливих взаємин;
- розвиток навичок рефлексивного та підтримувального спілкування.

Також важливим напрямом роботи стало формування у прийомних батьків здатності допомагати дитині інтегрувати власний життєвий досвід, усвідомлювати свою особистісну історію та безпечно говорити про пережиті події.

У результаті реалізації програми було встановлено позитивну динаміку у розвитку міжособистісного спілкування у прийомних сім'ях. У більшості дітей спостерігалося:

- зниження рівня тривожності та емоційної напруги;
- покращення емоційного контакту з прийомними батьками;
- підвищення рівня довіри та відкритості у спілкуванні;
- розширення кола соціальних контактів;
- стабілізація самооцінки;
- покращення навичок соціальної взаємодії.

Прийомні батьки, своєю чергою, демонстрували підвищення рівня психологічної компетентності, кращу готовність до емоційної підтримки дитини та більш ефективне використання конструктивних моделей сімейного спілкування.

Таким чином, результати дослідження підтвердили ефективність запропонованої програми психологічного супроводу та довели, що системна психологічна підтримка прийомної сім'ї сприяє гармонізації міжособистісних

взаємин, розвитку позитивного емоційного клімату та успішній соціально-психологічній адаптації прийомних дітей.

Особливе місце у процесі психологічного супроводу прийомних сімей займає оцінка динаміки змін у сприйнятті прийомними батьками життєвої ситуації дитини до її влаштування у сім'ю, а також аналіз можливих трансформацій у поведінці та емоційному стані дитини після початку проживання у новому сімейному середовищі. Подібні зміни можуть бути обумовлені як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками, пов'язаними з наслідками депривації, порушеннями психоемоційного розвитку та особливостями процесу психологічного відновлення дитини в умовах прийомної родини.

Однією з основних труднощів у роботі з прийомними сім'ями є обмежена доступність повної та достовірної інформації про ранній період життя дитини. Подібна ситуація часто виникає через втрату інформації, соціальну неблагополучність біологічної родини, психічні або фізичні захворювання батьків, залежності, асоціальний спосіб життя чи смерть біологічних родичів.

Крім того, суттєвий вплив на формування взаємин у прийомній сім'ї мають соціальні стереотипи, міфи та упередження щодо дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Подібні уявлення можуть викривляти сприйняття життєвої історії дитини та ускладнювати процес відкритого обговорення її минулого.

У процесі практичної роботи з прийомними родинами було встановлено, що дитина фактично переходить із однієї сімейної системи до іншої, які можуть суттєво відрізнятися за своїми цінностями, стилем виховання, рівнем емоційної підтримки, стабільності, матеріального забезпечення та можливостями задоволення вікових потреб дитини.

У результаті аналізу наукової літератури та практичного досвіду було визначено основні страхи й міфи, які обмежують здатність прийомних батьків відкрито говорити з дитиною про її минуле та, відповідно, можуть негативно

впливати на процес її психологічної адаптації та міжособистісного спілкування у сім'ї. Узагальнені результати представлено у таблиці 3.2.2.

Таблиця 3.2.2 – Страхи та упередження прийомних батьків щодо минулого дитини та шляхи їх подолання

Страхи та упередження прийомних батьків	Можливі ризики для розвитку дитини	Шляхи психологічної профілактики
«Дитині краще не згадувати минуле»	Формування фрагментарної особистісної ідентичності, внутрішня тривога	Поступове та безпечне обговорення життєвої історії дитини
«Погана спадковість обов'язково проявиться»	Формування негативного образу «Я», недовіра до себе	Психопросвіта батьків щодо ролі середовища та виховання
«Дитина нічого не пам'ятає, тому говорити немає сенсу»	Витіснення переживань, емоційна закритість	Розвиток рефлексивного діалогу та емоційної відкритості
«Біологічні батьки негативно впливають на дитину»	Внутрішній конфлікт лояльності, почуття провини	Формування нейтрального ставлення до історії походження дитини
«Дитина повинна повністю забути попереднє життя»	Порушення безперервності особистісної історії	Підтримка цілісного образу життєвого шляху дитини
«Про минуле краще мовчати, щоб не травмувати дитину»	Посилення тривожності та невизначеності	Створення атмосфери довіри та психологічної безпеки
«Дитина обов'язково повторить поведінку біологічних батьків»	Формування заниженої самооцінки та негативних очікувань	Формування позитивного образу дитини та підтримка її успіхів
«Прийомна дитина не здатна до щирої прив'язаності»	Порушення емоційної близькості у сім'ї	Розвиток емоційного контакту та стабільних взаємин

Представлені результати свідчать про те, що страхи та стереотипні уявлення прийомних батьків можуть істотно впливати на характер міжособистісного спілкування у сім'ї та особливості психологічної адаптації дитини. Саме тому важливим напрямом психологічного супроводу є робота з подолання упереджень, розвиток у батьків навичок відкритої комунікації, емпатії та рефлексивного ставлення до життєвого досвіду дитини.

Встановлено, що відкритість до обговорення минулого дитини, прийняття її життєвої історії та підтримка позитивного образу «Я» сприяють формуванню довірливих взаємин, емоційної безпеки та гармонізації міжособистісного спілкування у прийомній родині.

Враховуючи виявлені особливості міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми, нами було визначено основні напрями психологічної роботи, спрямованої на оптимізацію процесу адаптації дитини у прийомній сім'ї:

1. розвиток особистісної ідентичності через формування нових емоційних прихильностей до значущих дорослих, насамперед прийомних батьків; підтримку та розширення сфер самореалізації дитини як основи формування позитивного образу «Я»; переосмислення кола значущих осіб у життєвій історії дитини та визначення їх ролі в актуальній життєвій ситуації; формування нових соціальних контактів на основі довіри, підтримки й позитивної взаємодії;

2. створення разом із дитиною цілісної та безперервної життєвої історії шляхом усвідомлення й структурування важливих подій її минулого та теперішнього, що виступає підґрунтям для розвитку особистісної ідентичності у часовому й соціальному просторі;

3. використання терапевтичного підходу у психологічній роботі з емоційними труднощами та внутрішніми конфліктами дитини відповідно до особливостей її вікового розвитку та індивідуального досвіду.

Методи психологічного супроводу міжособистісного спілкування у прийомній сім'ї можуть мати як прямий, так і опосередкований характер

впливу. До прямих методів належать індивідуальне та сімейне психологічне консультування, проведення терапевтичних зустрічей із прийомною дитиною та батьками, а також дистанційна підтримка засобами онлайн-комунікації (Zoom, Skype, Viber, телефонний зв’язок). Подібна форма взаємодії дозволяє оперативно реагувати на труднощі, що виникають у процесі сімейної адаптації та міжособистісного спілкування.

Окремого значення набуває проведення сімейних консультацій, спрямованих на покращення емоційного контакту між членами родини, формування навичок конструктивного спілкування, розвитку довіри та взаєморозуміння.

Опосередкований вплив передбачає організацію навчальної та просвітницької роботи з прийомними батьками і соціальними працівниками, спрямованої на підвищення рівня їх психологічної компетентності, розвиток емпатійних навичок та опанування ефективних способів взаємодії з дитиною.

Узагальнені методи психологічного супроводу міжособистісного спілкування у прийомних сім’ях представлено у таблиці 3.2.3.

Таблиця 3.2.3 – Методи психологічного супроводу міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми

Напрям роботи	Форми та методи роботи	Очікуваний результат
Індивідуальна робота з дитиною	Психологічне консультування, арттерапія, ігрова терапія, психокорекційні заняття	Зниження тривожності, розвиток самооцінки та емоційної стабільності
Робота з прийомними батьками	Консультування, психопросвіта, тренінги батьківської компетентності	Покращення навичок спілкування та емоційної взаємодії з дитиною

Напрям роботи	Форми та методи роботи	Очікуваний результат
Сімейна психотерапевтична робота	Сімейні консультації, рефлексивні діалоги, вправи на розвиток довіри	Гармонізація внутрішньосімейних взаємин
Дистанційний психологічний супровід	Онлайн-консультування через Zoom, Skype, Viber, телефонний зв'язок	Оперативна психологічна підтримка сім'ї
Робота із соціальними працівниками	Навчальні семінари, супервізії, методичні консультації	Підвищення ефективності соціального супроводу сім'ї
Формування життєвої історії дитини	Біографічні бесіди, створення «Книги життя», робота зі спогадами	Формування цілісної особистісної ідентичності
Розвиток соціальних контактів	Групові заняття, тренінги комунікативних навичок	Покращення соціальної адаптації дитини
Формування емоційної прихильності	Спільна діяльність батьків і дитини, вправи на розвиток довіри	Посилення емоційної близькості та безпеки у сім'ї

До комплексу методів психологічної роботи з прийомною дитиною доцільно віднести такі форми, як: «книга життя» або «літопис життя», карта життя, родинний колаж, терапевтичні казки та історії, робота із дзеркалом, програвання життєвих ситуацій за допомогою ляльок, написання листів і ведення особистих щоденників. Використання зазначених методів сприяє кращому усвідомленню дитиною власної життєвої історії, формуванню цілісного образу «Я», розвитку емоційної сфери та покращенню міжособистісного спілкування у прийомній родині.

Беручи до уваги результати проведеного емпіричного дослідження, особливого значення набуває поінформованість дитини щодо історії власного життя, послідовності життєвих подій та розуміння свого місця у часовому й соціальному просторі. Саме тому важливим напрямом психологічного

супроводу є формування у прийомних батьків усвідомлення значущості даного аспекту для особистісного розвитку дитини. З цією метою доцільним є проведення фокус-груп, тренінгових занять та психопросвітницької роботи з прийомними батьками.

Результати дослідження дозволили виокремити низку конфліктних аспектів та упереджених установок прийомних батьків щодо життєвого досвіду дитини, які можуть негативно впливати на процес її адаптації та міжособистісного спілкування у сім'ї. Серед них:

- неприйняття або надмірно негативне трактування життєвої історії дитини;
- применшення значущості прагнення дитини підтримувати контакти з біологічними родичами;
- негативне або насторожене ставлення до змін у поведінці дитини після спілкування з біологічною родиною;
- неготовність відкрито говорити з дитиною про її травматичний досвід;
- труднощі у наданні дитині емоційної підтримки та співпереживання.

Особливо складними для прийомних батьків виявляються ситуації обговорення травматичних подій минулого дитини. У багатьох випадках дорослі схильні або засуджувати біологічних батьків, або, навпаки, уникати обговорення травматичних переживань, пропонуючи дитині «не згадувати» минуле. Подібна стратегія часто призводить до витіснення негативного досвіду без його психологічного опрацювання, внаслідок чого пережиті травми продовжують впливати на емоційний стан дитини та її міжособистісні взаємини.

Встановлено, що труднощі прийомних батьків у спілкуванні з дитиною про її минуле значною мірою пов'язані з недостатньою готовністю допомогти їй інтегрувати травматичний досвід у власну життєву історію. Саме тому психологічна робота повинна бути спрямована на формування у батьків

навичок підтримувального, емпатійного та безоціночного спілкування з дитиною.

У наукових працях, присвячених питанням взаємодії з прийомними дітьми, наголошується, що розмова про минуле дитини має будуватися на правдивій інформації, без нав'язування оцінок або суб'єктивних інтерпретацій, із обов'язковим урахуванням вікових особливостей дитини [40].

Розроблена тренінгова програма психологічного супроводу міжособистісного спілкування у прийомній сім'ї охоплює такі тематичні напрями:

- поняття адаптації та її роль у розвитку особистості дитини;
- вплив життєвої історії на формування образу «Я»;
- особливості розвитку дитини на різних вікових етапах;
- роль прийомних батьків у формуванні емоційної безпеки та позитивної ідентичності дитини;
- методи психологічної роботи з прийомними дітьми;
- способи розвитку довірливого міжособистісного спілкування у сім'ї;
- практичні методики роботи з життєвою історією дитини («книга життя», сімейний колаж, казкотерапія, сімейне дерево тощо).

Таким чином, психологічний супровід прийомних сімей має бути спрямований не лише на підтримку самої дитини, а й на формування у прийомних батьків навичок ефективної комунікації, емоційної підтримки та конструктивного прийняття життєвого досвіду дитини як важливої складової її особистісного розвитку.

Структурний опис тренінгової програми з оптимізації міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми

Загальна тривалість тренінгу: 3 години

Мета тренінгу: сприяти усвідомленню прийомними батьками значення психологічно безпечного міжособистісного спілкування та особливостей соціально-психологічної адаптації дитини в умовах прийомної сім'ї.

Завдання тренінгу:

1. Розкрити зміст поняття «адаптація», основні етапи адаптації дитини у прийомній сім'ї та чинники, які впливають на формування міжособистісних взаємин.
2. Сформувати у прийомних батьків розуміння важливості життєвої історії дитини та її минулого досвіду у процесі становлення особистості й розвитку довірливого спілкування.
3. Визначити роль прийомних батьків у створенні емоційно безпечного середовища та формуванні позитивної взаємодії з прийомною дитиною.

Таблиця 3.2.4 – Структура тренінгової програми для прийомних батьків

Етап тренінгу	Зміст роботи	Методи роботи	Тривалість
Вступна частина	Знайомство учасників, визначення правил роботи, формування позитивної атмосфери	Вправа-знайомство, групова дискусія	20 хв
Інформаційний блок	Поняття адаптації, особливості міжособистісного спілкування у прийомній сім'ї, фактори адаптації	Міні-лекція, презентація, бесіда	30 хв

Етап тренінгу	Зміст роботи	Методи роботи	Тривалість
Практичний блок 1	Аналіз життєвої історії дитини та її впливу на поведінку і спілкування	Робота в групах, вправа «Книга життя», обговорення	35 хв
Практичний блок 2	Формування емоційної прихильності та довірливого спілкування	Рольові вправи, рефлексивний діалог, кейс-метод	35 хв
Практичний блок 3	Подолання страхів, упереджень та труднощів у взаємодії з дитиною	Мозковий штурм, аналіз ситуацій, дискусія	30 хв
Рефлексивний блок	Усвідомлення власних емоцій, труднощів та ресурсів у взаємодії з дитиною	Вправа «Відкрите коло», рефлексія	20 хв
Підсумкова частина	Узагальнення результатів, рекомендації, зворотний зв’язок	Анкетування, обговорення	10 хв

У процесі проведення тренінгу особлива увага приділяється формуванню у прийомних батьків навичок емпатійного слухання, підтримувального спілкування та рефлексивної взаємодії з дитиною. Практичні вправи спрямовані на усвідомлення батьками емоційного стану дитини, її потреб та особливостей переживання травматичного досвіду.

Під час тренінгу учасники мають можливість проаналізувати власні труднощі у спілкуванні з дитиною, обговорити типові конфліктні ситуації та отримати психологічні рекомендації щодо побудови конструктивних взаємин у сім’ї.

Використання інтерактивних методів роботи — групових дискусій, рольових вправ, аналізу ситуацій та рефлексивних технік — сприяє підвищенню психологічної компетентності прийомних батьків та розвитку їх здатності до емоційної підтримки дитини.

Таким чином, тренінгова програма спрямована на гармонізацію міжособистісного спілкування у прийомній родині, розвиток емоційної

близькості між батьками та дитиною, а також створення умов для успішної соціально-психологічної адаптації прийомної дитини.

За результатами повторного емпіричного дослідження особливостей міжособистісного спілкування та соціально-психологічної адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомній сім'ї було визначено два основні рівні адаптації — адаптованість і дезадаптованість (Таблиця 3.2.5 та Рис. 3.2.1).

Таблиця 3.2.5 – Динаміка рівнів адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, після реалізації програми психологічного супроводу (%)

Рівні адаптації	До проведення психологічної роботи	Після проведення психологічної роботи	Динаміка змін
Достатній рівень адаптації	39%	58%	+19%
Низький рівень адаптації (дезадаптація)	61%	42%	–19%

Представлені результати свідчать про позитивну динаміку у процесі соціально-психологічної адаптації дітей після реалізації програми психологічного супроводу. Зокрема, спостерігається збільшення кількості дітей із достатнім рівнем адаптації та зменшення частки дітей із проявами дезадаптації, що підтверджує ефективність проведеної роботи щодо гармонізації міжособистісного спілкування у прийомних родинах.

Результати повторного дослідження засвідчили позитивну динаміку у розвитку міжособистісних взаємин та адаптаційних процесів у прийомних дітей після реалізації програми психологічного супроводу. Так, достатній рівень адаптованості було виявлено у 58% дітей, тоді як на початковому етапі дослідження цей показник становив лише 39%.

Водночас кількість дітей із проявами дезадаптації зменшилася з 61% до 42%, що свідчить про ефективність проведеної психологічної роботи, спрямованої на покращення емоційного контакту, формування довірливого міжособистісного спілкування та стабілізацію психоемоційного стану дітей у прийомних родинах.

Отримані результати підтверджують, що впровадження тренінгової програми, психологічного консультування та системного супроводу прийомних сімей позитивно впливає на процес адаптації дитини, розвиток її особистісної ідентичності, самооцінки та здатності до соціальної взаємодії.

Таким чином, після проведення комплексу психологічних заходів спостерігається збільшення кількості дітей із достатнім рівнем адаптації, покращення їхнього емоційного стану та гармонізація міжособистісного спілкування у прийомній сім'ї.

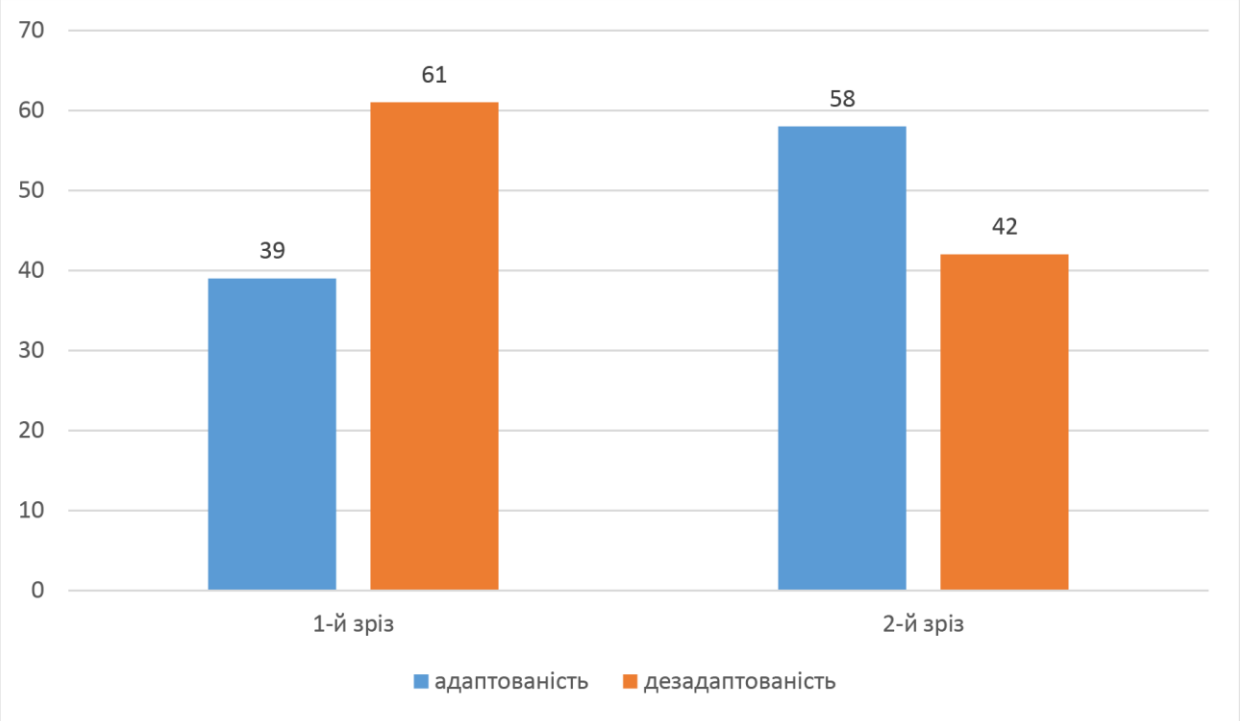

Рис. 3.2.1 – Динаміка рівнів адаптованості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомних сім'ях після реалізації програми психологічного супроводу (%)

Адаптовані діти характеризувалися достатнім рівнем поінформованості щодо власної особистості, зокрема походження свого імені, статі, віку та національної належності. Вони мали сформоване коло соціальних контактів, підтримували взаємодію з друзями та значущими дорослими, а також демонстрували позитивне бачення власного майбутнього, що проявлялося у сформованості професійних орієнтацій, гендерних ролей та особистісних ідентифікацій.

У таких дітей спостерігався високий рівень взаємозв'язку між компонентами «Соціальне Я», «Перспективне Я», «Діяльнісне Я», «Рефлексивне Я», «Проблемне Я», «Матеріальне Я», «Фізичне Я», «Комунікативне Я» та «Ситуативне Я». Вони виявляли здатність до конструктивної соціальної взаємодії, підтримували емоційно близькі взаємини з прийомними батьками та іншими членами родини, а також демонстрували середній і високий рівні самооцінки, цілісність образу «Я» та достатній рівень соціально-психологічної адаптації.

Таким чином, результати дослідження підтвердили, що ефективне забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомній сім'ї має бути спрямоване на підтримку цілісності особистості дитини, збереження безперервності її життєвої історії, розвиток позитивного самосприйняття та формування емоційно безпечного середовища для міжособистісного спілкування.

Важливо, щоб прийомні батьки усвідомлювали психологічні особливості розвитку прийомної дитини, враховували її попередній життєвий досвід та потребу у підтримці й прийнятті. Саме це сприяє формуванню у дитини позитивного образу себе, розвитку довірливих взаємин у сім'ї та гармонізації міжособистісного спілкування в умовах прийомної родини.

Отже, результати повторного емпіричного дослідження підтвердили ефективність розробленої програми психологічного супроводу міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми. Встановлено позитивну динаміку у процесі соціально-психологічної адаптації дітей-сиріт і

дітей, позбавлених батьківського піклування, що проявилося у збільшенні кількості дітей із достатнім рівнем адаптованості та зменшенні кількості дітей із проявами дезадаптації.

Після реалізації комплексу психологічних заходів у прийомних дітей спостерігалося покращення емоційного стану, підвищення рівня самооцінки, формування більш цілісного образу «Я», розвиток довірливих взаємин із прийомними батьками та розширення кола соціальних контактів. Водночас прийомні батьки продемонстрували підвищення рівня психологічної компетентності, кращу готовність до емоційної підтримки дитини та більш конструктивні способи міжособистісної взаємодії.

Доведено, що ефективність адаптації прийомної дитини значною мірою залежить від створення у сім'ї емоційно безпечного середовища, підтримки позитивного образу дитини, прийняття її життєвої історії та розвитку відкритого, емпатійного спілкування між усіма членами родини.

Важливими складовими психологічного супроводу виступають робота з життєвою історією дитини, формування емоційної прихильності, розвиток рефлексивного спілкування, а також психопросвітницька та консультативна підтримка прийомних батьків.

Таким чином, впровадження системного психологічного супроводу прийомних сімей сприяє гармонізації міжособистісного спілкування, покращенню емоційного клімату у родині та створює сприятливі умови для успішного особистісного розвитку і соціально-психологічної адаптації прийомної дитини.

Статистичний аналіз результатів за критерієм Пірсона (χ^2)

Для перевірки статистичної значущості змін рівнів адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, після реалізації програми психологічного супроводу було використано критерій Пірсона (χ^2).

У дослідженні брали участь 32 прийомні дитини. До проведення корекційно-розвивальної роботи достатній рівень адаптації мали 39% дітей (12 осіб), а низький рівень адаптації — 61% (20 осіб). Після реалізації програми

достатній рівень адаптації спостерігався у 58% дітей (19 осіб), а низький рівень — у 42% (13 осіб).

Таблиця 3.2.7 – Порівняння рівнів адаптації дітей до та після реалізації програми психологічного супроводу

Рівень адаптації	**До експерименту**	**Після експерименту**
Достатній рівень адаптації	12	19
Низький рівень адаптації	20	13
Загальна кількість	32	32

Для визначення статистичної значущості змін використано формулу критерію Пірсона:

$\chi^2 = \sum \frac{(O-E)^2}{E}$

де:

- O — емпіричні показники;
- E — очікувані показники.

У результаті проведених обчислень було отримано значення:

$\chi^2_{emp} = 3.94$

Критичне значення критерію Пірсона для рівня значущості $p \leq 0.05$ та одного ступеня свободи становить:

$\chi^2_{crit} = 3.84$

Оскільки емпіричне значення критерію Пірсона:

$3.94 > 3.84$

то отримані результати є статистично значущими на рівні $p \leq 0.05$.

Таким чином, можна стверджувати, що впроваджена програма психологічного супроводу позитивно вплинула на рівень соціально-психологічної адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського

піклування, а також сприяла покращенню міжособистісного спілкування у прийомних родинах. Отримані результати підтверджують ефективність використаних психокорекційних та психопросвітницьких заходів у роботі з прийомними сім'ями.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі кваліфікаційної роботи було розглянуто психологічні умови та шляхи оптимізації міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми, а також оцінено ефективність розробленої програми психологічного супроводу.

У процесі дослідження встановлено, що важливою умовою успішної адаптації прийомної дитини є створення у сім'ї емоційно безпечного середовища, заснованого на довірі, підтримці, стабільності та позитивному міжособистісному спілкуванні. Доведено, що ефективність взаємодії між членами прийомної родини значною мірою залежить від рівня емоційної прихильності, сформованості довірливих взаємин, психологічної компетентності прийомних батьків та врахування індивідуального життєвого досвіду дитини.

На основі результатів теоретичного аналізу й емпіричного дослідження було розроблено програму психологічного супроводу, спрямовану на гармонізацію міжособистісного спілкування у прийомній сім'ї. Програма включала консультативну, психопросвітницьку, тренінгову та психокорекційну роботу з прийомними батьками й дітьми, а також використання методів, спрямованих на формування позитивної особистісної ідентичності дитини, розвиток емоційної близькості та покращення комунікативної взаємодії у родині.

Особливу увагу було приділено роботі з життєвою історією дитини, формуванню безперервності її особистісного досвіду, розвитку рефлексивного спілкування та подоланню страхів і стереотипів прийомних батьків щодо

минулого дитини. Встановлено, що відкритість до обговорення життєвого досвіду дитини, емпатійне ставлення та психологічна підтримка сприяють формуванню у неї позитивного образу «Я», розвитку довіри та стабілізації емоційного стану.

Результати повторного емпіричного дослідження підтвердили ефективність запропонованої програми психологічного супроводу. Після проведення корекційно-розвивальної роботи спостерігалося збільшення кількості дітей із достатнім рівнем адаптованості, покращення їхньої самооцінки, розширення кола соціальних контактів, підвищення рівня довіри до прийомних батьків та гармонізація внутрішньосімейних взаємин.

Водночас у прийомних батьків було зафіксовано підвищення рівня психологічної обізнаності щодо особливостей розвитку прийомної дитини, покращення навичок емпатійного спілкування та готовності до конструктивної підтримки дитини у складних емоційних ситуаціях.

Таким чином, результати дослідження доводять, що системний психологічний супровід прийомної сім’ї є важливою умовою успішної соціально-психологічної адаптації дитини, розвитку її особистісної ідентичності та формування гармонійного міжособистісного спілкування у сімейному середовищі.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі здійснено теоретичне узагальнення та емпіричне дослідження психологічних особливостей міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми. Результати проведеного дослідження дали можливість сформулювати такі загальні висновки відповідно до поставлених завдань.

1. У ході теоретичного аналізу наукових джерел було проаналізовано сутність основних теоретичних підходів до дослідження міжособистісного спілкування у сім'ї. Встановлено, що проблема міжособистісної взаємодії у сімейному середовищі розглядається у межах психоаналітичного, когнітивного, біхевіористичного, інтеракціоністського та гуманістичного підходів. Доведено, що міжособистісне спілкування у сім'ї є складною системою емоційних, поведінкових та соціально-психологічних взаємозв'язків, які впливають на формування особистості дитини, її самооцінки, емоційної стабільності та здатності до соціальної адаптації. Особливого значення у процесі розвитку дитини набувають емоційна підтримка, довіра, стабільність взаємин та наявність значущого дорослого.

2. Визначено соціально-психологічні особливості взаємодії у родинах із прийомними дітьми. Встановлено, що прийомні діти часто мають травматичний життєвий досвід, пов'язаний із втратою батьківської опіки, емоційною депривацією, порушенням прихильності та нестачею стабільних міжособистісних контактів. Це впливає на особливості їхнього емоційного реагування, рівень довіри до дорослих, самооцінку та здатність до побудови гармонійних взаємин. Доведено, що взаємодія у прийомній сім'ї характеризується підвищеною емоційною напруженістю, труднощами у формуванні прихильності, потребою дитини у психологічній безпеці та підтримці з боку прийомних батьків.

3. Охарактеризовано основні чинники формування ефективного міжособистісного спілкування у прийомній сім'ї. Встановлено, що важливими

умовами гармонізації взаємин між прийомними батьками та дитиною є створення емоційно безпечного середовища, розвиток довірливих взаємин, стабільність сімейної системи, врахування життєвого досвіду дитини та її психологічних потреб. Важливу роль відіграють емпатійність прийомних батьків, їх готовність до відкритого спілкування, прийняття життєвої історії дитини та здатність підтримувати її позитивний образ «Я». Водночас негативний вплив на міжособистісне спілкування можуть мати стереотипи, страхи й упередження прийомних батьків щодо минулого дитини, недостатня психологічна підготовленість до виховання прийомної дитини та низький рівень рефлексивної взаємодії у сім'ї.

4. Проведено емпіричне дослідження психологічних особливостей міжособистісного спілкування між прийомними батьками та дітьми. Результати дослідження показали, що прийомні діти частіше демонструють труднощі у формуванні емоційної прихильності, мають нижчий рівень самооцінки, недостатньо сформовану особистісну ідентичність та обмежене коло соціальних контактів порівняно з дітьми із біологічних сімей. Встановлено, що значна частина прийомних дітей має труднощі у сприйнятті власної життєвої історії, формуванні позитивного образу себе та побудові довірливих взаємин із дорослими. Водночас результати дослідження підтвердили, що підтримка з боку прийомних батьків, стабільне емоційне середовище та конструктивне міжособистісне спілкування позитивно впливають на процес адаптації дитини та її психологічний розвиток.

5. На основі результатів дослідження було розроблено та апробовано психологічні рекомендації щодо оптимізації міжособистісного спілкування у родинах із прийомними дітьми. Запропонована програма психологічного супроводу включала консультативну, психопросвітницьку, тренінгову та психокорекційну роботу з прийомними батьками й дітьми. Особливу увагу приділено формуванню емоційної прихильності, розвитку довірливого спілкування, роботі з життєвою історією дитини та підвищенню психологічної компетентності прийомних батьків. Результати повторного емпіричного

дослідження підтвердили ефективність запропонованої програми: збільшилася кількість дітей із достатнім рівнем адаптації, покращилися показники самооцінки, емоційної стабільності та соціальної взаємодії, а також знизився рівень дезадаптації.

Статистичний аналіз результатів за критерієм Пірсона підтвердив достовірність позитивних змін після реалізації програми психологічного супроводу. Отримані результати свідчать про ефективність системної психологічної підтримки прийомних сімей у процесі формування гармонійного міжособистісного спілкування та соціально-психологічної адаптації прийомних дітей.

Таким чином, мету дослідження досягнуто, поставлені завдання виконано, а результати кваліфікаційної роботи підтверджують важливість комплексного психологічного супроводу родин із прийомними дітьми як важливої умови успішної адаптації дитини, розвитку її особистості та гармонізації сімейних взаємин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бадора С. Теорія і практика опікунства в Польщі. Івано-Франківськ : Плай, 2018. 252 с.

2. Бевз Г. Прийомна сім'я: соціально-психологічні виміри : монографія. Київ : Слово, 2010. 352 с.

3. Бєлавіна Т. І. Соціальна дезадаптація: чинники та умови. Київ : ППНВ, 2004. 140 с.

4. Бойко І. І. Психологічна адаптація підлітка до нових умов навчання // Психологія. 2009. Вип. 2 (5). С. 92–95.

5. Бондаренко Т. В. Вплив значущих ідентифікацій на розвиток адаптації прийомної дитини // Наука і освіта. 2012. № 10. С. 38–41.

6. Бондаренко Т. В. Феномен адаптації та індикатори її формування у дитячому віці // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка. Київ, 2010. Т. XII, ч. 1. С. 56–63.

7. Борисова В. І. Форми соціальної та психологічної адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, до самостійного життя // Актуальні проблеми приватного права : матеріали XVII наук.-практ. конф. (Харків, 22 лют. 2019 р.). Харків : Право, 2019. С. 16.

8. Булах І. Є. Соціальна обумовленість процесу адаптації та її етапи // Соціальна педагогіка і адаптивність особистості. Суми, 2004. С. 94–101.

9. Васильєв Г. І. Педагогічні умови адаптації курсантів до навчання у ВНЗ МВС : дис. … канд. пед. наук. Одеса, 2017. 224 с.

10. Вихованці інтернатів про себе і своє життя / О. Балакірєва, О. Яременко, Н. Дудар та ін. Київ : УІСД, 2010. Кн. 1. 134 с.

11. Галус О. М. Жити по-новому: проблема адаптації та її педагогічні основи // Гуманітарні науки. 2014. № 2. С. 46–52.

12. Гірняк А. Н., Глова І. М. Передумови формування гармонійної міжособистісної взаємодії в молодій сім'ї // Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід : матеріали IV міжнар.

наук.-практ. конф. (Тернопіль, 5–6 квіт. 2019 р.). Тернопіль : Економічна думка, 2019. Т. 2. С. 133–136.

13. Гірняк Г. С., Пивощук Н. Сім’я як середовище і результат конструктивної соціальної взаємодії // Інновації в освіті: реалії та перспективи розвитку : матеріали ІІІ міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 20 трав. 2022 р.). Тернопіль, 2022. С. 211–216.

14. Голубєва І. Є. Дитячі будинки сімейного типу як осередок демопроцесу // Демографічні дослідження. Київ : НАН України, Ін-т економіки, 2022. Вип. 24. С. 276–288.

15. Гошовська Д. Т., Гошовський Я. О. Поведінкові стратегії депривованої дитини в контексті втраченого родиногенезу // Теоретичні і прикладні проблеми психології. 2015. № 1 (36). С. 14–18.

16. Дейна В. Діти, позбавлені батьківського піклування, як феномен соціального сирітства // Соціальна педагогіка: теорія і практика. 2013. № 11. С. 33–37.

17. Демірджі Т. Аналіз психологічної діяльності із забезпечення адаптації дитини в умовах замінної сім’ї // Освіта та розвиток обдарованої особистості. 2016. № 4 (47). С. 41–45.

18. Демірджі Т. В. Розвиток ідентичності прийомної дитини: практика психологічної допомоги // Science and Education a New Dimension. Philology. 2016. Vol. IV (42), Issue 87. P. 58–60.

19. Дитина в прийомній сім’ї: нотатки психолога / за ред. Г. М. Бевза, І. В. Пєші та ін. Київ : Український ін-т соціальних досліджень, 2011. 184 с.

20. Дитина у сучасному соціопросторі : навч. посіб. / за ред. Т. О. Піроженко. Київ ; Кіровоград : Імекс, 2014. 272 с.

21. Дитинство в Україні: права, гарантії, захист : зб. документів. Київ : Столиця, 2018. Ч. 1. 248 с.

22. Долинська Л. В. Ідентифікація з батьками як механізм формування образу майбутньої сім’ї // Психологія : зб. наук. праць НПУ ім. М. Драгоманова. 2010. Вип. 2 (9), ч. 1. С. 156–161.

23. Звєрєва І. Д. Соціальна робота в Україні : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 256 с.

24. Зливков В. Л., Лукомська С. О., Федан О. В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ : Педагогічна думка, 2016. 219 с.

25. Кальченко Л. В. Педагогічні умови соціального захисту бездоглядних дітей у притулках для неповнолітніх : дис. … канд. пед. наук. Луганськ, 2014. 216 с.

26. Кармадонова Т. М. Адаптаційні процеси соціалізації особистості в навчальному процесі // Вісник НТУУ «Київський політехнічний інститут». Серія : Філософія. Психологія. Педагогіка. 2011. № 3. С. 29–33.

27. Качан Л. Від притулків для знайд — до прийомної сім'ї // Соціальний захист. 2018. № 2. С. 11–12.

28. Кікінежді О. М. Гендерна ідентичність в онтогенезі особистості : монографія. Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2011. 400 с.

29. Клименко І. Деструктивна поведінка: медико-біологічні фактори дезадаптації // Психолог. 2012. № 2 (482). С. 41–43.

30. Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності : монографія. Київ : Міленіум, 2004. 265 с.

31. Конвенція ООН з прав дитини: шляхи практичного застосування : метод. реком. / упоряд. Г. М. Лактіонова. Київ : Наук. світ, 2011. 37 с.

32. Корольчук М. С. Адаптація та її значення в системі психофізіологічного забезпечення діяльності // Вісник Київського міжнародного університету. Серія : Педагогічні науки. Психологічні науки. Київ : Правові джерела, 2002. Вип. 2. С. 19–21.

33. Кравченко Т. В. Сім'я як середовище соціалізації дитини // Сучасна сім'я та соціальні інституції: шляхи партнерської взаємодії : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 17 трав. 2012 р.). Київ, 2012. С. 16–18.

34. Кримчак Л. Ю. Проблеми соціальної адаптації дітей-сиріт до майбутньої життєдіяльності // Вісник ДНУ. Серія : Педагогіка і психологія. 2001. № 7. С. 122–125.

35. Лактіонова Г. М., Шипіленко Є. С., Братусь І. В. Інноваційні форми опіки дітей: міжнародний і національний досвід. Київ : Наук. світ, 2001. 61 с.

36. Литвиненко О. Д. Соціально-психологічні основи розвитку адаптаційного потенціалу сучасної молоді : монографія. Сєвєродонецьк : СНУ ім. В. Даля, 2018. 302 с.

37. Лук'яненко Н. М. Гармонійне виховання дитини у прийомній сім'ї // Актуальні проблеми психології. 2010. Т. 1, вип. 27. С. 131–137.

38. Макаревич О. П. Психологія регуляції поведінки особистості у складних ситуаціях : монографія. Київ : Оріяни, 2011. 223 с.

39. Манохіна І. В. Соціально-педагогічна робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. Дніпропетровськ : Університет ім. Альфреда Нобеля, 2012. 276 с.

40. Мачинський О. В. До проблеми адаптації особистості // Практична психологія та соціальна робота. 2000. № 7. С. 28–30.

41. Мельничук Т. І. Ставлення батьків та дітей у сім'ях усиновителів / удочерителів до «таємниці» некровного походження прийнятої в сім'ю дитини // Проблеми сучасної психології. 2014. Вип. 25. С. 255–267.

42. Методичний посібник по проведенню тренінг-курсу для соціальних працівників з питань підбору, підготовки та соціального супроводу прийомних батьків : посібник / О. О. Яременко, Н. М. Комарова, Г. М. Бевз, Л. С. Волинець та ін. Київ : УІСД, 2010. 128 с.

43. Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо підготовки прийомних батьків / Н. М. Комарова, Л. С. Волинець, Н. В. Салабай, І. В. Пєша, Г. М. Бевз. Київ : Студцентр, 2018. 128 с.

44. Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо соціального супроводу прийомних сімей / Н. М. Комарова, Г. М. Бевз, Л. С. Волинець та ін. Київ : Український ін-т соціальних досліджень, 2009. 103 с.

45. Наша сім’я : метод. реком. прийомним батькам / Н. Комарова, Г. Бевз, Л. Волинець, З. Зайцева та ін. Київ : Світ, 2009. 80 с.

46. Овсянецька Л. Соціальна адаптація особистості у світлі психологічних теорій // Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. Костюка. 2006. Т. VIII, вип. 2. С. 206–211.

47. Пєша І. В. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Київ : Логос, 2017. 162 с.

48. Пилат Н. Соціальна ідентичність особистості в контексті проблеми соціальної адаптації // Психологічні студії Львівського університету : зб. наук. праць. Львів, 2014. С. 279–284.

49. Підвищення виховного потенціалу прийомних батьків та батьків-вихователів : навч.-метод. посіб. / за ред. І. Д. Звєрєвої. Київ : [б. в.], 2011. 760 с.

50. Положення про дитячий будинок сімейного типу : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-%D0%BF#Text (дата звернення: 17.05.2026).

51. Прийомна сім’я : методика створення і соціального супроводу : наук.-метод. посіб. / Г. М. Бевз, В. О. Кузьмінський, О. І. Нескучаєва та ін. Київ : Центр стратегічної підтримки, 2013. 92 с.

52. Прийомна сім’я: оцінка ефективності опіки : метод. реком. для соціальних працівників / О. О. Яременко, Н. М. Комарова, Г. М. Бевз, Л. С. Волинець та ін. Київ : УІСД, 2020. 78 с.

53. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13.01.2005 р. № 2342-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text (дата звернення: 17.05.2026).

54. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення: 17.05.2026).

55. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій : метод. посіб. / З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко та ін. Київ : ЛОГОС, 2015. 207 с.

56. Психологічна енциклопедія : посібник / авт.-упоряд. О. М. Степанов. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.

57. Психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров'я : навч. посіб. / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк, А. Ф. Косенко, Т. І. Кочергіна. Київ : Інкос, 2016. 272 с.

58. Психологія сім'ї : навч. посіб. / за ред. В. М. Поліщука. Суми : Університетська книга, 2008. 282 с.

59. Радчук Г. К., Тіунова О. В. Сімейне виховання : освітній тренінг для батьків : навч.-метод. посіб. Тернопіль : Навч. книга — Богдан, 2008. 119 с.

60. Ревасевич І. Психологічні концепції адаптації особистості у системному теоретичному обґрунтуванні // Психологія і суспільство. 2001. № 4. С. 16–40.

61. Ревасевич І. С. Психологічні інваріанти особистісної адаптованості школярів // Психологія і суспільство. 2007. Спецвипуск. С. 109–127.

62. Розум С. І. Психологія соціалізації і соціальної адаптації людини. Харків : Ранок, 2007. 365 с.

63. Сабанадзе І. О. Соціально-психологічні фактори дезадаптивності та її корекція : автореф. дис. … канд. психол. наук. Київ, 2007. 20 с.

64. Скрипник В. Особливості перебігу соціально-психологічної адаптації особистості // Психологія і суспільство. 2015. № 2. С. 87–93.

65. Соціальна робота в Україні: теорія та практика : посібник : у 2 ч. / за ред. А. Я. Ходорчук. Київ : УДЦССМ, 2011. Ч. 1. 174 с.

66. Соціальна робота: технологічний аспект : навч. посіб. / за ред. А. Й. Капської. Київ : Центр навч. літ., 2014. 484 с.

67. Соціальне становлення дитини у прийомній сім'ї: соціальний супровід : навч.-метод. посіб. / Л. С. Волинець, А. Й. Капська, Н. М. Комарова та ін. Київ : Український ін-т соціальних досліджень, 2016. 127 с.

68. Соціальні служби — родині: розвиток нових підходів в Україні / за ред. І. М. Григи, Т. В. Семигіної. Київ : Левіс, 2013. 126 с.

69. Соціально-психологічна профілактика порушень адаптації молоді до повсякденного стресу : метод. реком. / за ред. Т. М. Титаренко. Київ : Міленіум, 2010. 84 с.

70. Стасюк Г. Охорона прав дітей, позбавлених батьківського піклування // Право України. 2013. № 2. С. 108–111.

71. Створення та соціальний супровід прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу : навч.-метод. комплекс / за ред. Г. Лактіонової, Ж. Петрочко. Київ : Наук. світ, 2016. 270 с.

72. Терещенко П. Психологічні особливості становлення образу сім'ї у дітей шкільного віку : автореф. дис. … канд. психол. наук. Київ, 2013. 20 с.

73. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю : навч. посіб. Київ : ДЦССМ, 2012. 132 с.

74. Українська психологічна термінологія : словник-довідник / С. І. Болтівець, Н. В. Слободяник, М.-Л. А. Чепа, Н. В. Чепелєва. Київ : Інформаційно-аналітичне агентство, 2010. 302 с.

75. Філіппова В. П. Психологічні засади адаптації // Таврійський вісник освіти. 2006. № 1. С. 242–246.

76. Фурман А. Психодіагностика особистісної адаптованості. Тернопіль : Економічна думка, 2003. 64 с.

77. Чи зійдуться наші долі. Реінтеграція батьків і дітей: перші кроки до усвідомлення проблеми / Л. С. Волинець, Т. М. Говорун та ін. Київ : Видавництво, 2012. 104 с.

78. Чумак Л. Становлення та розвиток вітчизняної системи соціального виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування // Рідна школа. 2008. № 6. С. 69–70.

79. Шахрай В. М. Технології соціальної роботи : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 464 с.

80. Яблонська Т. М. Розвиток ідентичності дитини в системі сімейних взаємин : монографія. Суми : Університетська книга, 2013. 444 с.

81. Яртись І. Соціально-економічний захист дітей, позбавлених батьківського піклування // Право України. 2021. № 42. С. 67–71.

82. Яценко Т. Теорія і практика групової психокорекції: активне соціально-психологічне навчання : навч. посіб. Київ : Вища школа, 2004. 679 с.